

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1968 • Ч. 11 (95)

Нова проза М. Нечитайла-Андрієнка
та Є. Гуцала

М. Прокоп про чехо-словацьку революцію

Рік студентської революції

Листи І. Дзюби, І. Світличного,
Н. Світличної та Ліни Костенко;
В. Чорновола; А. Т. Марченка

Нова книга видавництва ПРОЛОГ!
Вийшла з друку
АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.
**ШІСТДЕСЯТ ПОЕТІВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ**

Упорядкування, вступна стаття і довідки
Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі силюети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

„Prolog”, Assn. Inc.
875 West End Ave. Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025 — U. S. A.

або до видавництва журналу «Сучасність».

У «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 18) вид-ва ПРОЛОГ
вийшла з друку перша частина монографії:

Іван Майстренко

СТОРИНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між Леніном і Юркевичем; Відрваність КП(б)У від українських мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському комунізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол., або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».

У видавництві СУЧАСНІСТЬ появилася
нова книжка:

Поль Кльодель

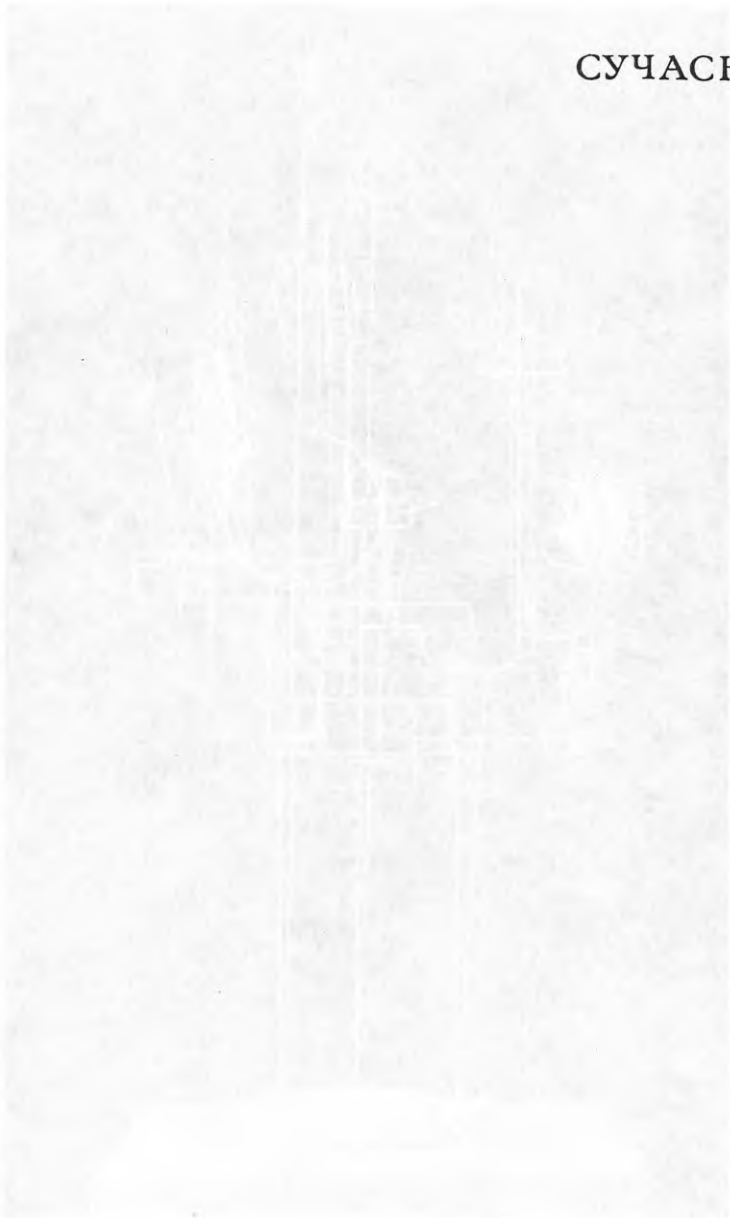
БЛАГОВІЩЕННЯ МАРІЇ

у перекладі Віри Вовк

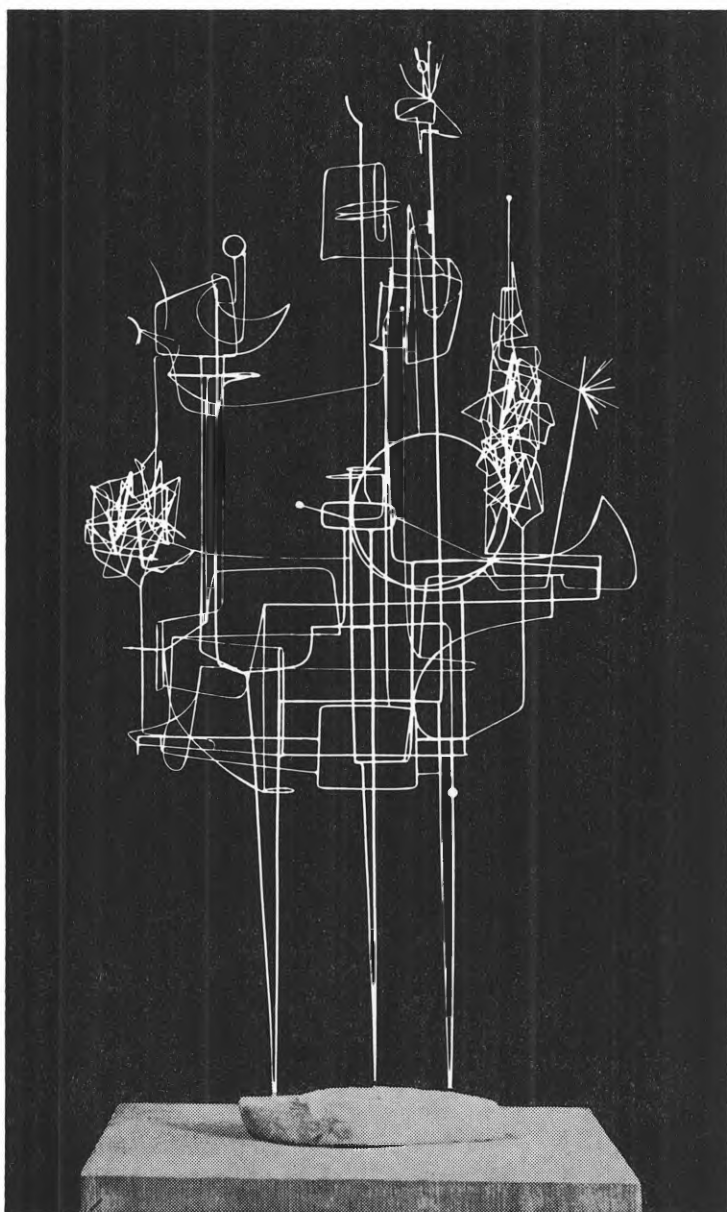
Ціна книжки, що має 94 стор., — 2,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо надсилати до нашого видавництва або на адреси наших представників.

СУЧАСНІСТЬ

Видання «Сучасність» виходить щомісяця. Підписувачі отримують 12 номерів. Ціна 10 копійок. Підписатися можна в редакції або в будь-якому відділенні пошти.

*Костянтин Мілонадіс (Чикаго), Рунічний знак,
хромоніклевий дріт, 67 × 33 см.
(Із збірки Богдана Ковальського, Чикаго)*

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1968 ■ Ч. 11 (95)

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій.

Редакція:

Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт (головний редактор), Богдан Кравців, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Володимир П. Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.;
8 München 2, Karlsplatz 8/III, (Telefon 59 46 67);
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: „Logos“ GmbH, Buchdruckerei und Verlag, München 19, Bothmerstr. 14

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

Верхи Мачу Пічу

Пабльо Неруда

I

Від вітру до вітру порожньою ситтю
коливався я між вулицями й повітрям, вітаючи і
прощаючи
в причалі осени простерті монети листків
і між весною і колосками — все те,
що його найбільше кохання, мов в рукавиці,
що падає, нам віддає на подобу великого місяця.

(Дні ярих спалахів у бурі тіл:
леза, навернені
у тишу кислоти:
ночі, розшарпані до останньої порошини:
наскок на тичинки з весільного краю).

Хтось дожидав мене серед скрипок
і знайшов світ, як закопану вежу,
що затопила спіралю глибше за всі
листки кольору хрипкої сірки:
ще глибше, в золоті геології,
як шпаду, загорнену в метеори,
я занурив ніжно-тривожну руку
в найглибшу статевість землі.

Поклав чоло між глибокими хвилями,
зійшов, наче крапля, в спокій сірчаний
і, мов сліпець, повернув до жасмину
людської вицвілої правесни.

II

Цвіт цвітові передає високий зародок,
і скеля зберігає розсіяне квіття
в кованій ризі з піску й діамантів;
та людина морщить пелюстку світла,

добуту в призначених морських джерелах,
і свердлить тремтливий метал у долонях.
І тоді між одежею й димом на розбитім столі,
як тасовані числа, застається душа:
кварц, і безсоння, і сльози на океані
озерами холоду: але все ще
вона убиває її, катує папером, ненавистю,
топить у килимі буднів, шматує
у ворожій одежі дроту.

Ні: в коридорах вітру, моря, землі —
хто береже свою кров без кинджала,
мов маки червоні? Ненависть знекровила
нещасний товар продавця істот,
тоді як на вершку сливи тисячами років
залишає роса своє прозоре свідоцтво
на тій самій галузці, що її жде, о серце, о розбите чоло
в порожнявах осені.

Скільки разів на зимових вулицях міста,
або під вечір в автобусі чи на судні, або в найгустішій
самотності в ніч вечерниць, під звуку
тіней і дзвонів, у гроті людських насолод,
я бажав зупинитися, щоб вічну жилу найти незбагненну,
якої раніше торкнувся у камені чи блискавиці, що
родиться з поцілунку.

(Те, що в збіжжі, неначе жовта історія
малих вагітних грудей, повторяє число,
яке завжди є ніжністю в лузгах зерна,
те, що, завжди тотожне, кришиться слоновокістно,
і що в воді — прозора батьківщина, дзвін
від самотніх снігів до кривавих прибоїв).

Я тільки міг захопити китицю лиць або масок,
що ринули, мов обручки з дутого золота,
мов розкидані плаття, дбчки скаженої осені,
яка трусилася нещасним дровом заляканих рас.

Я не мав місця, де спочила б рука,
місця, що, — плинне, наче струмок із закутого джерела,
чи тверде, як грудка антрациту або кристалю, —
повернуло б тепло чи холод моєї долоні.
Чим була людина? В котрій частині простертої мови
серед крамниць і свистків, в котрім з її металічних рухів
жило знищенне й нетлінне — життя?

Буття осипалося кукурудзою
в безкрайому шпихлірі загублених діл,
нужденних подій від першої до сьомої й восьмої,
і не одна, а багато смертей приходило до кожного:
щодня маленька смерть, порошина, хробак чи лямпя,
що гасне в болоті підмістя, — мала смерть із товстими
крилами

списом коротким заходила в кожду людину,
і була людина в облозі хліба або ножа:
скотар, син гавані, чорний капітан плуга
або гризун густих вулиць:

всі вони повмирали, дожидаючи смерти, короткої смерти
насущної,
і їх щоденна згуба подобала
на чорний келіх, що його пили з тривоною.

IV

Могутня смерть мене часто запрошувала:
вона була мов невидима сіль у хвилях,
і її невидимий посмак сіяв в душі
уламки провалів і високостей
чи безмежні споруди вітру і завірюх.

Я прийшов до залізного вістря, до рідкого повітря,
до савана рільництва та каменю,
до зористого простору кроків останніх,
до запаморочної спіралі дороги:
але, море широке, о смерте! ти не приходиш, хвиля за
хвилею,
— тільки чвалом нічної заграви
чи тотальними цифрами ночі.

Ти ніколи не шарила по кишнях,
твій прихід не інший, як у червоній одежі
із світанковим килимом тиші,
з високим або закопанним спадком сліз.

Я не міг полюбити в кожній істоті дерево
зі своєю малою осінню на плечах (листопадною смертю),
усіх фальшивих смертей і воскресінь
без землі, без безодні:
я бажав плавати в найширших життях,

у найпросторіших гирлах,
і коли, потроху, люди мене відрікалися,
закривали фіртку і двері, щоб руки мої джерельні
не торкали їх раненого небуття,
тоді я пішов від шляху до шляху, від ріки до ріки,
від міста до міста, від постелі до постелі,
і маска моя солона перебрела пустелю,
аж в останніх нужденних халупах, без лямпки й вогню,
без хліба, без каменю й тиші — самотній,
я покотився, вмираючи власною смертю.

V

Не тебе, о смерте статечна, пташе з залізними перами,
— не тебе спадкоємець убогих кімнат
носив між квапливими стравами під порожньою шкірою:
була то скоріше бідна пелюстка старого канату:
атом грудей, що не стали до бою,
або шорстка роса, яка не змочила чола.
Це було те, що не могло відродитись, частинка
малесенької смерти без миру і ґрунту:
кість або дзвін, які в ньому вмирали.
Я зняв перев'язки з йодом, затопив свої руки
в убогі страждання, що смерть убивали,
і тільки знайшов у рані холодний шквал,
що просотувався проміжками моєї душі.

VI

Тоді по драбині землі я піднявся
крізь жорстокі нетрі загублених пралісів
до тебе, о Мачу Пічу.
Високе місто ярусних каменів,
нарешті оселя тих, що земля їх
не хоронила у сонних шатах.
В тобі, як дві рівнобіжні лінії,
колиски людини і блискавки
гойдалися в колючому вітрі.

Камінна мати, піно кондорів.

Високий рифе людського світанку.

Лезо, загублене в споконвічних пісках.

Тут оселя була, ось тут було місце:
тут піднімалося повне зерно кукурудзи
і знову падало градом червоним.

Тут прялося золоте волокно вігоні,
щоб одягати любов, матерів, могили,
воїнів, короля, молитви.

Тут ноги людини спочивали вночі
поруч з орлиними в хижих
високих гніздах, і в заграві ранку
громом топтали зріджену мряку
і дотикались земель та каміння,
щоб колись їх пізнати вночі або в смерті.

Дивлюсь на одяжу і руки,
на слід води в дзвінкій порожняві,
на стінку, злагіднену дотиком якогось лица,
що моїми очима зорило земні ляпади
і моїми руками мастило розтлілу давно
деревину: бо все, і одяг, і шкури, і дзбани,
слова, вино і хліби
минулися, в землю запались.

І повітря наспіло, мов пальцями
цитринного цвіту торкаючи всіх, що заснули:
тисяча літ повітря, місяці і тижні повітря,
синього вітру, залізноланцюжних гір,
що лагідними гураґанами кроків
лощили самотню оселю каменя.

VII

Мерці одної безодні, тіні одної пропасти,
— глибоченної: так на міру
вашої власної величі
прийшла правдива, найжаркіша смерть,
і з просвердених скель,
з капітелів багрових,
з ярусних акведуків —
ви звалилися, наче в осінь,
в єдину спільну смерть.
Сьогодні порожнє повітря вже не ридає,
вже не відає ваших глиняних ніг,
вже забуло ваші дзбани, що небо цідили,
коли його виливали ножі блискавиць,

а могутне дерево ковтнула імла
і покраяв буран.
Повітря тримало руку, що впала зненацька
з висот у кінець часів.
Вже вас немає, павучі руки,
кволі волокна, тканини заплутані:
все, чим ви були, пропало: звичаї сточені складі,
маски сліпучого світла.

Але тривалість каменю й слова:
келіх міста звівся в руках
усіх, і живих, і мертвих, мовчазних, удержаних
безмежною смертю, мур, вибух життя
в пелюстках камінних: вічна троянда, оселя:
андський риф крижаних володінь.

Коли рука кольору глини
перетворилася в глину й вузькі повіки закрилися,
повні шершавих мурів і замків,
і коли ціла людина зіщулилась в ямі,
залишилася точність, мов прапор на щоглі:
високий престол людського світанку:
найвища чаша, сповнена тиші:
камінне життя по багатьох життях.

VIII

Підіймися зо мною, любове Америки!

Цілуй зо мною таємне каміння.
Струмисте срібло Урубамби
сіє пилок на його жовту крону.
Летить порожнеча повійки,
камінна квітка, шорстка гірлянда
над тишею верховинної домовини.

Прийди, малесеньке життя в міжкриллі землі,
коли, — кришталем, і холодом, і бичованим вітром, —
сіючи розкришені ізмарагди,
ти, поточе-дикуне, спливаєш від снігу.

Любове, любове, до наглої ночі,
від дзвінкого кременю Андів
до червоноколінного ранку
вдивляйся в сліпого сина снігів.

О Вількамаю дзвінких волокон,
коли кришиш громи свої лінійні
у білій піні, мов зранений сніг,
коли твоя крута заметіль
співає й карає і будить небо,
— яку мову несеш для вуха, тількищо
вирвану з твоєї гірської піни?

Хто ув'язнив блискавицю холоду
і покинув її, заковану, на висотах,
роздроблену на крижані сльози,
розметану швидкими шпадами,
бичуючи гартовані тичинки,
відведену до бойового ложа,
потрясену в скелястій смерті?

Що кажуть твої спалахи в погоні?
Чи твоя таємна бунтарка-блискавка
раніше ринула потоком слів?
Хто ламає холодні складі,
чорні мови, штандарти з золота,
глибокі роти і здавлені крики
в твоїх струнких артеріяльних водах?

Хто косить повіки квітів,
що глядять з-під землі?
Хто кидає мертві китиці,
що ринуть з рук водоспаду,
роздроблюючи свою роздроблену ніч
у вуглець геології?

Хто скидає в провалля галузку ланок?
Хто знову ховає прощальні слова?

Любове, любове, не торкайся межі,
не молись голові, що потонула:
дозволь, щоб час завершив свій ріст
у своїй залі розбитих джерел,
і між бистрими водами й мурами
збери повітря ущелин, рівнобіжні леза вітрів,
сліпий канал гірського пасма,
шорсткий привіт роси,
і підіймись від квітки до квітки крізь гущу,
топтаючи скельну гадюку.

В стрімкому пасмі каміння й дерев,
пилу зелених зір, ясного лісу,

Манту́р вибухає живущим плесом
або новим поверхом тиші.

Ходи до моєї душі, до світанку мого,
до коронованої самотности.
Мертве царство — живе.

І по Рельо́х кривава тінь кондора
перепливає чорним судном.

ІХ

Зоряний орле, винограде мряки.
Покинута твердине, сліпий ятагане.
Поясе зоряний, хлібе врочистий.
Струмиста драбино, безмежна повіко.
Трикутна туніко, пилку камінний.
Лямпо з граніту, хлібе камінний.
Мінеральна гадюко, трояндо камінна.
Судно закопане, джерело камінне.
Місячний коню, світло камінне.
Рівноденний косинче, імло камінна.
Кінцева геометріє, книго камінна.
Літавро, між борвіями точена.
Мадрепоре з віків потонулих.
Муре, злагіднений пальцями.
Стеле, звойована перами.
Дзеркальна китице, підвалино бурі.
Трони, повійкою перекинені.
Володарство кривавого кігтя.
Хуго, затримана на схилі.
Бірюзовий застиглий каскаде.
Патріярхальний дзвоне усопшим.
Снігів завойованих обруче.
Залізо, сперте на статуї.
Недоступна, замкнена буре.
Лапо пантери, каменю крові.
Понура вежо, війно снігів.
Ноче, піднесена пальцями і корінням.
Вікно імлі, скам'янілий голубе.
Нічна рослино, статує грому.
Верхогір'я сутєве, стеле морська.
Спорудо орлів загублених.
Канате неба, бджоло висот.
Поземе крові, зоре споруджена.
Крицева піно, кварцовий місяцю.

Андська гадюко, чоло амаранту.
 Бане тиші, чиста батьківщино.
 Наречена моря, соборів дерево.
 Соляна гілко, чорнокрила черешне.
 Снігова щелепо, холодний громе.
 Подряпаний місяцю, скеле погрозлива.
 Гриво холоду, діє повітря.
 Вулкане рук, водоспаде тьмянний.
 Срібна хвиле, напряме часу.

Х

Камінь у камені, де людина?
 Повітря в повітрі, де людина?
 Час у часі, де людина?
 Чи ти також був розбитим уламком
 незавершеної людини, орла порожнього,
 що по сучасних вулицях, по слідах,
 — що по лісті мертвої осені
 втовкає душу аж до труни?
 Нещасна рука, нога, нещасне життя...
 Чи дні зужитого світла
 в тобі, наче дощ
 на бандерільях святкових,
 пелюстку за пелюсткою своєї тьмяної їжі
 ронили в порожній рот?

Голоде, корале людини,
 голоде, зілля таємне, корене дроворубів,
 голоде, хіба скат твоїх рифів піднявся
 до цих високих, самотніх веж?

Я питаю тебе, доле доріг,
 покажи мені ківш, дай мені, архітектуро,
 довбати прутом скельні тичинки,
 вийти по східцях повітря до порожнечі,
 дерти нутрини, поки я не торкнуся людини.

Верхи Мачу Пічу, хіба ви поклали
 камінь на камінь, а в основі лахміття?
 Вугіль на вугіль, а на днищі сльозу?
 Вогонь на золото, а в ньому тремтячу
 червону краплю крові?
 Віддайте невірника, що його похвали!
 Витрясіть із землі твердий хліб

нещасного, покажіть мені одяг
 раба і його вікно.
 Скажіть, як він спав за життя.
 Розкажіть, чи сон його був
 хриплий, напіврозкритий, як чорна яма,
 вирита втомую в мурі.
 Мури! Мури! Над його сном
 тяжіли поверхи каменю,
 і він упав під ними, впав сонний, неначе під місяцем!
 Древня Америко, затоплена наречена,
 також твої пальці,
 вийшовши з пралісу аж до високої порожнечі богів,
 під весільними корогвами світла й обряду,
 перемішані з громом бубнів і зброї,
 також, також твої пальці,
 що перенесли абстрактну троянду й лінію холоду
 та криваві груди нового збіжжя
 на канву осяйної матерії, у тверді порожнини,
 чи ти також, також, похована Америкою, заховала в
 найглибших,
 у найгіркіших нутрощах голод, неначе орла?

XI

Через імлистий блиск,
 через камінну ніч дай занурити руку
 і дозволь, щоб билося у мені, мов віками ув'язнений птах,
 старе серце забутого!
 Дозволь забути сьогодні те щастя, що ширше від моря,
 бо людина ширша від моря і островів,
 і треба втопитися в ній, як у криниці, щоб вийти з глибин
 з китицею таємних вод і потонулих істин.
 Великий каменю, дозволь забути потужні виміри,
 надземну міру, камені стільників,
 і на косинці дай мені нині блукати
 рукою по гіпотенузі шорсткої крові й волосяниці.

Коли, як підкова червоних надкриль, розлучений кондор
 б'є в мої скроні крилами
 і гураган кровожерних пер змітає похмурий пил
 з діагональних сходів, не бачу прудкого хижака,
 не бачу сліпих кругів його кігтів,
 — бачу прадавне ество, раба, того, що спить
 у полях, бачу тіло, тисячу тіл, мужчину, жінок

під чорним борвієм, чорних від ночі й дощу,
з тяженим каменем статуї:
Хуан Скельоріз, син Віракочі,
Хуан Недоїд, син зеленої зірки,
Хуан Босоніг, внук бірюзи,
родися зо мною, брате.

XII

Родися зо мною, брате.

Дай мені руку з глибокої смуги
розсіяного твого страждання.
Ти не повернешся з глибини скелі.
Не повернешся з підземного часу.
Не повернеться твій скам'янілий голос.
Не повернуться твої просвердлені очі.
Дивися на мене з глибин землі,
хліборобе, ткачу, мовчазний чабане,
приборкуваче священних гванаків,
муляре смілих риштовань,
водоносе сліз верховинних,
золотарю з розбитими пальцями,
рільниче, що дрижить у засіві,
ганчарю, вмішений в глину, —
влийте в келіх цього нового життя
ваші давні зариті страждання.
Покажіть мені вашу кров і ріллю,
скажіть: ось тут мене покарали,
бо самоцвіт не сяяв, або земля
не дала на час зерно, або камінь:
покажіть мені камінь, на якому ви впали,
дерево, на якому вас розп'яли,
запаліть давні кремені,
старі ліхтарі, бичі,
сторіччями до ран припечені,
і сокири з кривавим блиском.
Я прийшов говорити вашими мертвими устами.
Крізь землю злучіть усі
ваші мовчазні розсіяні губи
і з глибин говоріть до мене протягом довгої ночі,
неначе я з вами на якорі.
Розкажіть мені все: ланцюг за ланцюгом,
кільце за кільцем, крок за кроком,

нагостріть ножі, які ви сховали,
покладіть їх мені у груди і в руки
рікою жовтих блискавок,
рікою заритих тигрів,
і дозвольте ридати: годинами, днями, роками,
сліпими сторіччями, ерами зоряними.

Дайте мені тиші, води, надії.

Дайте мені боротьби, заліза, вулканів.

Пристаньте мені до тіла магнетами.

Влийтеся в мої жили і губи.

Говоріть моїми словами і кров'ю.

*Переклад з еспанської
Віри Вовк*

Без Еспанії

ДРУГА ЧАСТИНА

З а к і н ч е н н я

Юрій Тарнавський

ЗВЕРНЕННЯ X

(Каварня Мадрид-Ляго, Сантандер)

О, моя кров, яку я тримав у пальцях перед прибуттям гітар, думаючи, що вона гвоздика, о, щілини в моїй крові, які я старався вирвати моїми пальцями, думаючи, що вони гвоздика, о, моя кров і пальці біля вікна, квадрат якого я вважав за струни гвоздики до прибуття гітар, о, літери листа, які заслонили струни гітар, що переступали поріг, о, мої долоні, білий колір і форму яких заслонили струни гітар, що переступали поріг, о, гітари, що прямували до обличчя, між яким і мою кров'ю знаходився поріг, який я не міг переступити, о, обличчя за моїми покусаними устами, які я не міг переступити, о, обличчя за моїми устами, зсуненими, як столи, і повними позсовуваних столів, перед яким зупинилися гітари, о, гітари, що копали в своїх струнах яму в формі обличчя, перед яким вони зупинилися, о, гітари, що копали в своїх струнах яму в формі моєї крові, з обличчя, перед яким вони зупинилися, о, гітари, що переносили на свої струни діри з моєї крові, о, гітари, що переносили діри зі своїх струн у мою кров, о, гітари, що забивали цвяхи в мою кров, о, гітари, що опиралися об обличчя, перед яким вони зупинилися, щоб забивати цвяхи в мою кров, о, гітари, що опиралися об обличчя, перед яким вони зупинилися, щоб забивати гвоздику в мою кров!

— Коли я зрозумів, що повік зостануся чужинцем, без рук, костей і крові, повний щілин у формі болючої гвоздики.

Коли ворушаться у білих стінах білі ромби і трапезоїди і простягають комаші кінцівки по колір моєї крові. Коли губиться під тінню логічних схем колір і форма моєї крові. Коли я стаю помічати в літерах мої очі, відбиті, як у воді. Коли в моїх сльозах розводяться стрілки й цифри годинників, як амеби. Коли сірі металеві столи присунені до моєї крові. Коли кожного дня я їду десять хвилин довше до початку моєї крові. Коли не зачинаються двері, за якими я хочу плекати мою кров. Коли папір і креслярські приладдя живляться перспективами в моїх долонях. Коли трапезоїди вилазять з білих лямп і стають жертви мою кров. Коли автоматичні ручки в моїх пальцях є порушені ромбами й трапезоїдами. Коли я шукаю за водою по телефонах. Коли я телефоную за моєю кров'ю. Коли кожного ранку я підпираю телефонами мою кров. Коли я підпираю свої уста і кров книжками, в яких розводяться ворожі літери й обличчя. Коли літери ворожих азбук розводяться в моїм обличчі. Коли я потребую мотора, щоб повертатися до мого обличчя. Коли цифри й літери перелазять з книжок на мої руки. Коли я ховаю своєю кров за звинутою парасолею й за чорним портфелем. Коли я ховаю справжній колір моїх зубів та пальців за сірими смужками на моїй краватці. Коли я сиджу нагнутий над книжкою, в той час, як мої руки самі шукають за своїми тіннями, і я чую, замість шуму в моїх вухах, стіни, і двері, і квадрати канцелярій, остаточно звільнених від меблів.

Неповний, я повертаюся до ліжка, що має форму первісної матері, і сню про краєвиди, на яких сплять жінки на своїм правім боці, до яких приходять профілі гієн, щоб робити воду на залений місяць у їхніх ребрах.

ЗВЕРНЕННЯ XI

(Гранада)

Твоїх сім літер, що репають у моїх снах, як стіна, з яких вибухає твоя вода, твоя вода, що вибухає з моїх уст, що репають у снах, як стіна, твоя вода замість кута схилу Гомереса, твоя вода в кутах, що знаходилися в костах моїх ніг, твоя вода в моїх устах, принесених з готелю, повного води, твоя вода, що підтримувала шахматні фігури та взір шахівниці на схилі Гомереса, твоя вода, що перепливали помаранчі, тримані в готелях готелими руками, що виходили з пустих газет, і стін, і шах-

матних фігур на шахівниці, твоя вода, що перепливали крізь струни гітар, опертих об чоловіче м'ясо, де починалися темні кути між літерами Алямбри і воротами до овочів гранати, твоя вода з рідких сімок, що трьома ріками пливе з порепаного овоча гранати, твоя вода, що саджає стрімкі кути в уста, віддалені від готелів, твої вежі, до яких підносять себе порепані уста, твої палаци доби Відродження, до кутів яких приносять свої тіні зранені уста, тупі кути в твоїх візерунках, що розпорюють рани в устах, рівнобіжних до них, твої візерунки, підперті вицвілими квадратами в гіпсі, твої візерунки, підперті квадратами в глині, принесеними з твоїх площ, наші обійми, підперті блідими квадратами пилу твоїх площ, наша кров, підперта гарячими стовпами в наших обіймах, наші уста, підперті гарячими стовпами в наших поцілунках, твої скляні жбани, підперті твоїми площами й нашими устами, наші уста, підперті твоєю водою, наші уста, підперті моїми листами, мої листи, підперті твоїми літерами, літери моїх листів, підперті водою твоїх водограїв, твої балькони в літерах моїх листів, твій сумерк в літерах моїх листів, твій сумерк і водограї, яких я не міг позбутися з-поміж моїх пальців, пишучи мої листи, твої водограї, замість костей моїх пальців, коли я писав мої листи, твої ручки, замість костей моїх пальців, коли я писав мої листи, твое чорнило, замість моїх пальців, коли я писав мої листи, твое чорнило, яким я виводив сині літери на яблуках моїх очей, пишучи мої листи, твої кипариси, чорні від тіні літер моїх листів, чорні хрести в твоїх кипарисах, що хлипали в тіні моїх листів, тіні хрестів у твоїх кипарисах на моїх долонях, тіні хрестів у твоїх кипарисах в кутиках моїх уст, твої кладовища, причеплені хрестами в кипарисах до моїх долонь, твої троянди, тінями яких я відганяв кладовища від моїх долонь, твої троянди, тінню яких я нищив коріння хрестів у моїх долонях, тінь твоїх троянд, замість підвалин моїх долонь, тінь твоїх троянд, замість підвалин моїх уст, тінь твоїх троянд, замість підвалин твоїх літер, тінь твоїх троянд, замість підвалин твоєї води, тінь твоїх троянд, замість підвалин твоїх троянд, тінь твоїх троянд, замість підвалин твоїх левів, тінь ротів твоїх левів, замість підвалин твоєї води, підвалини твоєї води, замість підвалин твоїх літер, підвалини твоїх літер, замість підвалин твоїх садів, підвалини твоїх садів, замість підвалин наших ротів, підвалини твоїх літер, замість підвалин наших ротів, підвалини твоїх троянд, замість підвалин наших ротів, підвалини твоєї води, замість підвалин наших ротів, підвалини троянд у твоїх літерах, замість підвалин води в

наших ротах, і підвалини води в твоїх трояндах, замість підвалин троянд у нашій крові, і в костях, і в обіймах, з яких я маю вид на наше м'ясо, тримане рожевим вікном готелю високо над містом, і на місто, відбите в рожевих дзеркалах у нашім м'ясі, і на чорну королівську каплицю, в якій я залишив, оперті об її підвалини, хрести з моїх долонь, і на шлях до Хаену, сухий, як горло, на яким зелені оливи і червона глина махали нам на прощання!

ЗВЕРНЕННЯ XII

(Толедо)

Шати з зеленого оксамиту й жовчі, рожеві шовкові шати в слині та жовчі, главкома біля блискучих фотографічних апаратів, астигматизм за мережками із призм та м'яса, полумені свічок, відбиті в дзеркалах з оксамиту, тіла, зім'яті, як оксамит, уста, зім'яті полуменями свічок, полумені свічок, зім'яті устами, очі, що зайшли оксамитом, як парою, м'ясо й віддих, завинуті в оксамит, кататонія, м'яка, як оксамит, що коливається від м'яса й віддиху, кататонія, що коливається, як оксамит, від таксі, таксі, що продирається крізь жовч і оксамит, таксі, що продирається крізь жовч і молитовники, таксі, що продирається крізь молитовники в жовчі, таксі, що продирається крізь жовч молитовників у оксамиті, таксі, що продирається крізь оксамит молитовників у жовчі, таксі, що продирається крізь пальці в молитовниках у жовчі, молитовники в жовчі, що продираються крізь таксі, молитовники, що продираються крізь жовч у таксі, молитовники, що продираються крізь пальці в жовчі, молитовники, що продираються крізь пальці в жовчі, жовч, що продирається крізь молитовники в листах, жовч, що продирається крізь пальці в листах, жовч, що продирається крізь чорнило в листах, жовч, що продирається крізь жовч у пальцях, жовч, що продирається крізь чорнило в пальцях, листи, що продираються крізь пальці в жовчі, листи, що продираються крізь жовч, листи, що продираються крізь чорнило, листи, що продираються крізь площі, листи, що продираються крізь пиво на площі, пиво на площі, повне двійок, пиво на площі, повне шат з жовчі й зеленого оксамиту, білі руки на площі, близькі до пива, білі руки на площі, близькі до площі, білі руки на площі, близькі до жовчі, білі руки на площі, далекі від мого прізвища, моє прізвище, далеке від моїх рук та площі, моє прізвище, далеке від мого м'яса, моє

прізвище, далеке від моїх уст, мое прізвище й тіло, близькі до картин, повних хрестів та м'яса, хрести, повні м'яса, м'ясо, повне хрестів, м'ясо, повне літер путівників, ноги, повні власного м'яса, власне м'ясо, оперте об церкви та вежі, що хиляться від його ваги, власне м'ясо, оперте об власні уста, власне м'ясо, оперте об власні очі, і власне м'ясо, оперте об власні ноги, і власні ноги й очі, оперті об власне м'ясо, і велетенські троянди з парку, що під містом, вже засвічені дорогим м'ясом, над головою, коли шелестять над головою, як безмірно великі шати, біла спаржа та полуниці з Аранхуесу!

ЗВЕРНЕННЯ XIII

(Саляманка)

Твоє повітря за площами та п'ятірками, побачене з підвищень м'яса на моїх щоках, твоє повітря, побачене з моїх двох облич, мої два обличчя, додавані механізованими плюсами, щоб я побачив тінь твого повітря на моїх щоках, твої площі в формі луків, твій камінь у формі температури на моїх щоках, тіні твоїх ванн, що рухалися, як стрілки годинників, на моїх щоках, п'ятірки, що рухалися, як стрілки годинників, на циферблятах у моїх щоках, десятилітні хлопчики, що порушували темні сходові клітки своєю неспілою кров'ю в готелі, повітря, що кидало тінь п'ятірок і знаків додавання на мої подвійні щоки в готелі, тінь тротуарів і моїх подвійних щік на годинниках, тінь скла й прозорих черевиків на моїх подвійних фотографіях, тінь дівчат і майбутніх уст на фотоапаратах, тінь моїх майбутніх фотографій на моїх синіх пальцях, тінь твоєї площі на воді перед моїм ротом, квадрат твоєї площі в квадраті мого рота, квадрат твоєї площі в квадратах за моїм обличчям, мое обличчя на твоїх площах, за квадратами моєї крові, квадрати твого собору, що рухалися перед пальцями моєї крові, формули фасад твого собору і моя кров, що танцювали в моїх очах, годинник, що о п'ятій бив у мою кров, мури твого собору, що, як слина, блищали о п'ятій в кутиках моїх уст, фасада твого університету, що о п'ятій блищала від мого м'яса й фотоапарату, фасада твого університету, видна кризь діри в моїм одязі й фотоапараті, діри в фасаді твого університету, кризь які видно механізм мого м'яса, і м'ясо мого фотоапарату, і літери та цифри з шістнадцятого століття, повні механізмів та м'яса, діри в площах і літерах з шістнадцятого століття, кризь які видно університетські двори й траву, що рухаються, як стрілки

годинників, світло, що падає крізь діри в траві в університетських дворах на площі й літери з шістнадцятого століття, і рухається, як стрілки годинників, мої уста, замість монет у жменях твоїх циганок, мої уста, забруджені довгим волоссям твоїх циганок, у їхніх жменях, мої уста, забруджені світлом, і твоїми площами, і стрілками годинників, у жменях твоїх циганок, твої церкви, що блищать, як монети, в жменях твоїх циганок, кров твоїх святих, що блищить у жменях твоїх циганок, жмені твоїх циганок, повні троянд та синіх шат, як картини, оправлені в рами, суми твоїх церков, і площі, і каменю, й собору, і Святого Степана, убитого твоїм голубим небом, триманим горбом у жменях твоїх циганок, до якого ведуть сціплені римські жмені крізь відвічну сирість та пільму Торреса!

ЗВЕРНЕННЯ XIV

(Мадрид)

Тримали мене твої ложки та яблука, і молоко, над ліжком, повним вуличного руху, і готель пропихав свої неогрівані й неосвітлені пальці, крізь діри в чвірках і в постелі, по коріння фіялок у моїм шлунку, і відчинялися двері в чвірках, і виходили з них шереги холодних тарілок і виделок, щоб віддавати поклін моїм устами, замкнутим, як повіки, і холодні книжки тиснулися до моїх уст, і чорні телефони прилітали до мого прізвища, і клювали його літери, як птахи, і панували мої повіки з м'яса, підпертого подушками й телефонами, і не було нікого в кімнаті, крім моїх рук і крісел, і було чути, як від'їжджали під землею, в сторону недільних газет і дорогої півночі, гаї квітучих мигдалів і велетенські залізні троянди, що дзвонили, як ланцюги, і я виходив зі своїх костей на твої рухомі сходові клітки, щоб махати фотографіями моїх рук до дорогих облич, потятих моїми устами на шматки і порозкидуваних по пригноблюючих долівках твоїх темних готелів, і зоставалася з мене тільки одна рука, стиснена в кулак, в яким я тримав твій вічний холод і непривітливність, і треба було відходити до театру, де м'ясо представляло на сцені від'їзд уст від молекуль, і повік від повік, і куп ніг від корони, повної м'яса й сліз, і гаряче крісло, на яким я сидів, гризло мої сльози крізь кості моїх рук, і знову треба було ворухитися, і вертатися до дзеркала, освітленого моїми тремтячими руками і стиснутими щелепами, щоб полоскати перед ним смак мідяних рур у моїм роті, і вставати ранком, і спішити до

лябораторій, щоб розводити в моїм шлунку мікроби фотографій і страшних машин, що живляться хворобами!

О, Мадриде, повний троянд, підпертих цеглою, і рожевих циферблатів, на яких безконечні, прозорі краєвиди рухаються, як стрілки годинників, і соняшного світла, порушеного стрілками твоїх годинників, і географії Іспанії, що виростає з твоїх циферблатів на всі боки, і троянд, як ротів, забитих твоєю рожевою глиною, і годинників, набитих людськими обличчями, як трамваї, і ротів годинників, на яких я дожидав сумерків, і ротів годинників, на яких ждали мене дорогі обличчя, і пива, на рогах якого я дожидав прибуття рожевих троянд, і вулиць, у формі велетенських рожевих троянд, що ворушилися, і телевізорів, повних гарячих голубих троянд, і поворотів з корид, з ротами, повними гарячих живих троянд, і прозорих троянд над головою, і ліжок, поділених на рожеві троянди, і наших тіл, поділених на рожеві ліжка і на троянди в них, і рожевих троянд, викришених з наших тіл, і розсипаних по сірих шляхах, що ведуть до тебе з усіх кінців Іспанії!

ЗВЕРНЕННЯ XV

(Катальонія)

Таррагона. Море, завішене чорним оксамитом, і чорний оксамит, що звисає з моря у мою голову, і мертві, поховані в кипарисах, під чорними хрестами, і Рамбля, побудована з широко відкритих ротів, і сліди чорного оксамиту й костей моїх рук на фотографіях капітелів у кляшторі собору!

Есплюга де Франколі. Каталонський пес, повний ґрунту, що біжить крізь квітучі сади та свої ребра, і джерела води під зорями, і джерела невинного дівочого м'яса під дівочим ротом і моїм важким мозком у сні!

Поблет. Блідий камінь і дата, і бліді груди в одязі, і бліді уста в тіні монастирських мурів, і облатків, і фотоапаратів, і мої руки та фотоапарат, бліді від квіту дерев, подібних до яблунь!

Сантес Креус. Твоє вино у сонці, наче місто, і вода на площі, тривка, як пам'ятник, і ладан, заслонений кляштором, і тикання годинників у кипарисах, і кляштори, круглі й помаранчові від помаранч, і мох, що заслоняє мої руки і хром та сочку фотоапарату, і найпрозоріша во-

да, що заслоняє м'ясо й прізвища туристок, і два кляштори, що потухають з часом, як світло сонця!

Барсельона. Святі, помальовані власною кров'ю і підперті деревом і вапном, підтримувані твоїм ґрунтом над тобою, і повітря, витерте, як камінь, легенями туристів і кров'ю твоїх героїв, і наші години, загублені серед квітів, що продаються на Рамблі, і серед непрочитаних часописів!

Монтсеррат. О, Чорна Мати, на потворних, білих зубах, що врешті я відкрив у своїм роті, убий чорний квадрат, причеплений до моєї крові, який тягне мене в сторону речовини, і сум, і заходу!

Леріда. Твоє рожеве ім'я, ледь помітне під твоїм пилом, і твій собор під каменем, з якого він збудований, і мозолі та зморшки його будівничих на місці його різьби, і сила волі твого ґрунту, що, як думку, продовжує твій собор на межі часу й Арагону!

ТИША VI

Коли ще стоїть твоя тінь, Еспаніє, за моїми устами, та я наближаю до них мої пальці, коли я наближаю мої пальці до чорнила, як до уст, коли я наближаю мої пальці до автоматичних ручок, як до уст, коли я наближаю мої пальці до моїх літер, як до моїх уст, коли я віддаляю автоматичні ручки від моїх уст, коли я віддаляю автоматичні ручки від чорнила, коли я віддаляю автоматичні ручки від моїх літер, коли я віддаляю автоматичні ручки від костей моїх пальців, коли я віддаляю чорнило від моїх пальців, коли я віддаляю чорнило від моїх теплих літер, коли я віддаляю тепле чорнило від моїх уст, коли я віддаляю теплі фотелі від моїх літер, коли я віддаляю мої теплі фотелі від моїх теплих ручок, коли я віддаляю мої теплі фотелі від мого теплого чорнила, коли я віддаляю чистий папір від моїх чорних літер, коли я віддаляю мої чорні літери від твоїх неторканих назв, Еспаніє, коли я віддаляю мої чорні уста від твоїх назв, Еспаніє, коли я віддаляю мої чорні теплі літери, що підпирали твої назви, Еспаніє, коли я віддаляю від моїх літер тепло моїх уст, коли я віддаляю тепло моїх уст від тепла моїх ручок і чорнила, коли я віддаляюся від моїх пальців, коли я віддаляю від моїх пальців мое м'ясо, щоб зробити місце для логічних схем, коли мої пальці кидають тінь логічних схем на мої літери й уста, коли чорні телефони кидають тінь логічних схем на мої уста та пальці, коли білі

стіни лунають у моїх вухах, коли закриті чорні двері лунають у моїх вухах, коли сірі металеві столи лунають у моїх вухах, коли кості моїх пальців лунають у моїх вухах, коли я сиджу з годинниками в роті і чую, як лунають мої ручки в моїх вухах, коли я сиджу з чорнилом у роті і чую, як лунають мої кості в моїх вухах, коли я сиджу з білими стінами, і чорними закритими дверима, і годинниками, і чорнилом, і моєю кров'ю в роті і чую, як гние метал, і крісла, і чорнило, і мої ручки, й кості, й кров обабіч моїх зубів!

ЗВЕРНЕННЯ XVI

(Лісбона, 21 липня 1967)

О, дато, повна літаків, о, дато, повна летючих квадратів, о, дато, повна наших уст, о, наші уста, повні летючої дати, о, наші уста, повні летючої слини, о, наша слино, повна літаків, о, наша слино, повна летючих квадратів, о, квадрате, на місці наших ротів, о, солодкий квадрате, на місці слини в наших ротах, о, солодкий квадрате в наших ротах, з нашим теплом і речовиною, скленими перед тобою, о, наші коліна, зігнуті перед нашою солодкою слиною, о, дзвіниці, зігнуті, як коліна, перед солодкою слиною, о, дзвіниці, повні солодкої слини, як дзвонів, о, церкви, побудовані для солодкої слини, о, церкви, побудовані для солодкого квадрата, о, солодкий квадрате, на місці Богоматері, о, солодкий квадрате на місці уст Богоматері, о, солодкий квадрате на місці слини в устах Богоматері, о, слино Богоматері на місці нашої речовини, о, слино Богоматері на місці нашої слини, о, Кастіліє, на місці нашої слини, о, наша слино, схрещена з перспективами, перенесеними з Кастілії, о, перспективи Кастілії, що схрещуються в моїх щоках, о, перспективи Кастілії, що зачинаються в моїх віддалених очах, о, перспективи Кастілії, що схрещуються зі зморшками біля моїх очей, о, коріння тополь при летовищі на Барахас, що схрещується з перспективами Кастілії і зі зморшками біля моїх очей, о, коріння тополь, що пробиває шкіру моїх щік, о, коріння тополь, що пробиває глину Кастілії на моїх щоках, о, перспективи Кастілії, що, як коріння тополь, пробивають глину на моїх щоках, о, тіні моїх щік на рухомій глині, перенесеній з Кастілії, о, столи, зачаті в Кастілії, що кидають тіні з рухомої глини на мої щоки, о, тіні столів, кинені з моїх щік, рівнобіжні до перспектив Кастілії і до коріння тополь із Барахас, о, тіні

столів, кинені з моїх щік, що досягають прозорих перспектив в воді Кантабрії, о, тіні наших щік, кинені на рухомі горби, перенесені з Кастілії, о, тіні наших щік на вуличнім русі, повнім глини, перенесеної з Кастілії, о, рухомі горби, перенесені з Кастілії на наших рухомих щоках, о, рухомий монастир Ієронімітів, причеплений до наших щік, повних глини Кастілії, о, рухомі діри монастиря Ієронімітів, у глині Кастілії, на наших щоках, о, глино, перенесена з Кастілії, за яку заходить монастир Ієронімітів, о, глино, перенесена з Кастілії, за яку заходять діри в монастирі Ієронімітів, о, глино Кастілії, за яку заходять годинники, повні дір, о, глино Кастілії, за яку заходять годинники, порушувані дірами, о, глино Кастілії, за яку заходять годинники, порушувані чорнилом, о, глино Кастілії, за яку заходять діри й чорнило, що тикають, як годинники, о, глино Кастілії, в напрямі якої лежать літери Лейрії та Куїмбри, населені людьми, як готелі, і Гуарда, загублена під сірими горами й сірими мапами, і С'юдад Родріго, заслонений королівськими кістками та алябастром, і Сальяманка, і Вальядолід, і Бургос, перенесені на календар, як дати, і вода Кантабрії, повна прозорих стовпів, якими, може, підпру мій папір, і ручки, і чорнило, і пальці, і кості пальців, і втомлені усмішки на моїх устах!

Рожеві міста

ЗАКІНЧЕННЯ

Патриція Киліна

SALATAYUD

Там ми не пристали,
Тільки поспішали далі,
І побачили швидкий краєвид,
Неначе в прискоренім фільмі.

Опівдні червоне місто,
Арабська вежа з цегли
І червона пустеля,
Як Гранд Каньйон у виноградниках.

Все існувало в русі,
Немов зоря в телескопі,
Яка на фільмі залишає
Червону метафору від'їзду.

Немов світло на зорі,
Яка вже загасла,
Приїжджає червоний спогад:
Гранд Каньйон у виноградниках.

ZARAGOZA

У далині, за рікою,
Чарівні білі куполи,
Немов індуське місто,
Забуте в пралісі.

Та коли ми переїхали міст,
Місто стало брудним,
З поганим барокковим собором,
Повним тьми, свічок і забобонів.

На автостраді знову
Ми поглянули назад:
У далині, біле індуське місто...
— Немає розчарування.

TOLEDO

Ель Греко каже правду: Толедо підноситься
 у небо так, як він його намалював.
 Я входжу в картину, немов крізь дзеркало:
 на вулиці люди стають обнаженими святими,
 і там, на червоних горбах за Толедо,
 під олівами, непритомніють тисячі Христів.
 У вітрі, бешкет оксамитних шат. Скляні очі.
 Тіла видовжуються, відлітають. Відрубують голову
 римському воїнові. Золоті готицькі вітварі верхом униз.
 Собор відходить під вітрилами. З'єднуються полумені
 двох свічок. Світло! Екстаза! Шизофренія!
 Наркомани! Астигматизм! І раптом
 таксі прилітає крізь шати, трублячи страшно,
 і лишаються вузькі вулиці, що тхнуть сечею і ладаном,
 і базар, де продають арабський посуд, капусту і дзеркала.

Недаром Ель Греко, коли хотів
 малювати портрети апостолів,
 шукав натурників у божевільні Толедо.

LERIDA

Це не собор, що молиться
 Серед Божої безлічі хат —
 Це бунтар-собор, як прапор,
 Має на самітній горі.

Занедбаний, мов єгипетський замок,
 Кажений, мов готський король,
 Знищать його канонади вітру
 І кулі дощу і морозу.

Спогади собору — плондрування,
 Громадянська війна і стогін.
 Пригадає досі пожежу.
 Пахнуть кров'ю і зіллям його камені.

Кляштор — орлине гніздо;
 На стіні, незнаний солдат
 Нарисував полум'яного чоловіка
 В обіймах смерті-нареченої.

Чую чуже обурення,
 І беру на себе всі війни.
 Вічний гріх — моя власна доля,
 І біль дощу — бунт із раю.

Кажуть, що руїни тихнуть,
Та собор є цвіт і сурма:
Протестує проти шипшини і шалу.
На жаль, не чує його світ.

GRANADA

Арабески. І вузол мрії, немов нитка без початку і кінця.
Фонтани. І потік, біля якого кохана мрія юности
зникає досі, залишаючи попіл багаття.

Кипариси. І два вершники, хлопець і дівчина, приїхали
від далекої сосни, і я знала, що вони там кохалися.

А кохання таке: арабський палац на горі,
здалека виглядає, як мара з рожевого мармуру, складна,
розкішна,

та зблизька видно, що він з рожевого тинку,
крихкий, з тріщинами в тонких колонах і в стінах
арабесок.

Хай буде так, хай живуть, хай зникають у цім палаці
дика тінь юности і марні молоді сні.

Бо кохання таке: гарячка в тілі, а довколо тіла
марна свіжість фонтанів, болісна зелень кипарисів
і звуки поцілунків, які роблять золоті риби
у зеленім ставку, ніжні та пожадливі.

Арабески карбовані не в алябастрі, а в глині.

Даремно сухі рожеві арки Двору Левів
обіймають свої свіжі тіні — хай буде так.

Кам'яні леви даремно стоять, з фонтаном на спинах:
стоїчні, чемні леви, що не ревуть і не живляться м'ясом,
тільки випускають з ротів марну, музичну воду.

Хай перетвориться Алямбра у мою нещасливу юність,
і даремно мої вже забуті мрії в Алямбру,
даремно у поцілунки золотих риб у зеленім ставку.

Тепер, коли приходять коханий до мене,
крізь безконечний вид дверей, заль, дворів, фонтанів,
тепер я розумію все, зрікаюся фонтанів і кипарисів,
стаючи фонтанами навіки, хай буде так.

Хай стає моя душа зеленим ставком,
хай обіймає мене коханий, неначе
рожева арка свою тінь.

VALENCIA

О, місто диму і полум'яних пелюсток,
Так довго я шукала тебе!

Бо не досить читати про купала —
Треба чути на шкірі жар багаття.

Не змінюся, лише виросту, мов дракон,
 З головою між сузір'ями
 І небезпечними теоріями, а з ногами
 У зелених костях богів.

Не забуваю джерела, де вбили діву,
 Ні гаю, де повісили короля,
 Ні анемонів, що цвіли із крові,
 Ні твого свята, Валенсіє, коли палиш зиму.

Вночі твоє небо стає садом вогню
 З гвоздиками, замість атомових бомб,
 На площі останній дракон з пап'емаше
 Вмирає між помаранчовим цвітом вибухів.

Тоді туристи очищають себе вогнем,
 І пальми і авта стають анемонами,
 І я стаю гаєм гвоздики, джерелом вогню,
 Та садом, садом зелених сузір'їв.

SANTO DOMINGO DE SILOS

Душа — розкоп біля кляштора,
 На темнім дні якого ясніє статуя
 Середньовічної діви, довго загублена:
 Світанок діви, світанок душі.

Кляштор — розкоп у людським часі,
 На дні якого стрункішають кедри,
 Водяніє ставок з жовтим лататтям:
 Джерело душі, джерело джерел.

Із кляштора підноситься ще більше арок;
 Із ставка — ставок; з латаття — латаття;
 Із кедрів — кедри, мов зелені діви:
 Розмноження часу, розмноження дів.

У саду з алябастру діва родить,
 Лежачи навіки на шовковій софі;
 З лісу з алябастру виглядають звірі:
 Продовження породів, діви, звірів, лісу, душі.

SANTIAGO DE COMPOSTELA

Святий Яків, рибалка з Галісії, з синяками соли на лиці,
 обома руками віддає все зі свого міста —
 недаром прочани ще приходять до нього.

«Нате, — каже він нам на базарі, — мої найсвіжіші краби і гребінці, молоді білі сири з моїх господарств, каштани з моїх лісів, хліб у формі чалми маврів, які раз спалили мое село, гори яблук і капусти, в'язки зайців і перепелиць».

А тоді, ведучи нас через місто, мов провідник:

«А це вам мое село, — каже, — гарне село. Беріть, що хочете: три ліричні барокові вежі мого собору, помаранчові від лишайв; мої вечірні вулиці, що світяться в листопадовім дощі; запах печених каштанів; надії й цинізм студентів мого університету; червоні воли з великими блідими рогами; музику дуди; хати з темного граніту; мою імлу, мое море».

А ми: «Хіба Ви нам не скажете якусь вічну правду?»

Він: «Голубчики ви мої! Після двох тисяч років тут я, їйбогу, не знаю нічого, крім невічного життя. Знаєте, коли утяли мені голову в Єрусалимі, то сказав мені брат Івась, „Ну, тепер ти можеш до раю”. Я ж йому

відповів:

„Ні, я краще піду додому”. І пустили мене повернутись сюди.

Як мені умирати в Єрусалимі? Дивіться на мою Галісію, повну лиманів і беріз. Та шкода, що в нас біда».

І знову, як провідник, веде нас через місто:

«Дивіться на оту стару бабу у чорнім, як вона довго стоїть перед фігурами над дверима моєї церкви, хоча нічого не знає про мистецтво. Дивіться далі, у парк, у цей дубовий гай, де селяни обідають під високими шатрами після ярмарку: сир, що має форму жіночих грудей, і хліб; добрий восьминіг,

зварений у вині і підсмажений з червоним перцем; і чарка дешевого густого вина — дай Боже!

Тоді дивіться ще далі, на море — там чекає буря, утома, холод, сіль у ранах, водяний пил, що ріже, як батіг, і смерть утопленням. Скажу я вам щось, дітки: давно вже не хочу я бути тільки рибалкою людських душ.

Хочеться мені теж половити справжньої рибки!»

Ми: «А там, в раю, що вони на це?»

Він: «Вони? Вони нічого не кажуть, хоч знають, що я трохи прогресист».

Ми: «А чи Ви маєте якусь пораду для нас?»

Він: «Живіть, голуб'ятка мої, відчувайте, їжте красу і радість до останньої кости, як рибку. А смерть — їжте її також».

Ми: «Хороніть нас, святий Якове».

Він: «Постараюся, дітки. Та останнього року прийшло до мене якихось п'ять мільйонів. Боюся, що колись забуду про когось. Треба, щоб хтось мені справив один із тих модерних електронних мозків, що все пам'ятають».

І він попрощався з нами, і зник між селянами і прочанами, в напрямі свого собору.

SANTANDER

Приїхало місто поїздом з одною фарою, мов сонце,
і гуготіло повз мене століттями,
і зникло на заході, мов червоний поїзд.
Тільки лишається статистика і спокій.
Зникла хвилина — залишився ярмарок о десятій годині ранку,
і каварня о першій і о п'ятій
в старій дерев'яній арені, корида без фантазії.
Зникла екстаза — залишилися полуниці, білий сир і новий одяг з вовни.
Зникла історія — залишилося старовинне дубове ліжко,
і щонаочі світлі доби маяка на стіні.
Із краси залишилися тільки камелії за високими мурами
в лютім, а в жовтні — тамаринди, що бронзовіли біля моря.
Із трагедії — лише дощ і олімпійські ігри на телевізійнім екрані.
Зі щастя — склянка білого вина, яке мало смак зілля.

Правда, що залишилася також самота, і море, бачене крізь високе вікно: море пустіше від саффіру.
Правда, що залишився гураган, і втеча із хати крізь ревучі пальми, щоб купити свічки.
Та нарешті навіть це зникає.
Від'їжджає сама поезія і залишає вірші, пустіші від саффіру,
більш пахучі від зілля, більш трагічні від дощу,
вірші, швидші від світла маяка на стіні.

Перехрестя

(Продовження)

Михайло Нечитайло-Андрієнко

Можна скористатися з того, що Маркіз так недоречно перервав лінію оповідання, щоб згадати ще про деяких відвідувачів цієї каварні.

Було це в повоєнні роки. «Ротонда» вже не існувала, і каварня «Дом» являла собою ніби уламок старого Монпарнасу, який поступово починав пожвавлюватися. Дехто з старих відвідувачів почав сюди повертатися. Це були останні представники минулого, і саме з цього погляду вони варті уваги. Почали повертатися й мистці, за старою звичкою чи тому, що жили поблизу. Але попередньої атмосфери вони вже не знаходили. Вона ніколи не відроджувалася. Старі відвідувачі поступово зникали, і каварня «Дом» втрачала свої особливості і перетворювалася на звичайну, нічим не примітну каварню.

Маркіз належав до числа диваків і пияків, не шкідливих і забавних. Але тут появлялися й неприємні п'яні постаті. Час від часу сюди приходив чоловік років сорока. Він сильно шкутильгав і ходив, видимо, з зусиллям, спираючися на палицю, але разом з тим намагався ходити швидко й рішуче. Його намір був визначений наперед — влаштовувати скандали. Звичайно він підходив до столика, при якому сиділи відвідувачі, брав склянку пива чи вина, випивав одним духом та ще й додавав кілька грубих зауважень. Підскакували кельнери, господар; п'яного кульгавого брали за руки й намагалися вивести, але він упирався. Зважаючи на його каліцтво, намагалися обходитися з ним по можливості не грубо. Нарешті, його брали за руки й за ноги, виносили й клали на тротуар. Він повертався знову, обкладаючи всіх лайкою. Огидна сцена повторювалася знову. Траплялося, що викликали поліцію, приїздив автомобіль, і п'яного відвозили до найближчого комісаріату поліції, де його вже добре знали.

Кульгавий працював на посаді коректора в одному з великих видавництв. Можна припускати, що ця праця не була йому до душі. Можливо, що йому більше відповідала б праця, пов'язана з рухом, зміною місця, але його кульгавість

була цьому на перешкоді. Сидіти цілий день за столом, виправляти ортографічні помилки, стежити за правильною розстановкою крапок та інших розділових знаків не було його ділом. Надходила мить, коли порядок починав його обурювати, коли йому треба було вийти поза всі правила. Але для цього він не міг знайти нічого ліпшого, як напиватися, скандалити й лізти в бійку.

Приходило сюди й багато інших, як і він, що якоюсь мірою втрачали рівновагу, відзначалися якимись дивацтвами. Чому вони облюбовували саме цю каварню, — трудно пояснити. Мабуть, вони воліли триматися разом, бути в своєму товаристві.

Підігнати під якусь одну категорію публіку, що відвідувала цю каварню, немає можливости. Тут зустрічалися люди найрізноманітнішого суспільного становища, які нормально ніколи в житті не мали б зустрітись. Хібащо — як перехожі на вулиці. Тут вони знайомилися, сиділи при одному столику, розмовляли.

Іноді, з незрозумілих причин, сталим відвідувачем каварні робилася особа, яка за своїм становищем, за всією своєю вдачею не могла мати нічого спільного з строкатим міжнародним натовпом цієї каварні. Такий був Генерал, як його всі називали. Генералом він не був, але посідав визначну посаду, і якщо не був контролером в армії, то був десь близько коло цього. Дуже гарної зовнішности, чисто виголений, у бездоганному костюмі, до чого зобов'язувала його посада, — він приходив сюди кожного дня і просиджував за філіжанкою кави з молоком (нічого іншого він ніколи не замовляв) весь вечір. Він був мовчазний, ніякої участі в розмовах про політику не брав. Одначе було відоме, що він був шовініст, не любив чужинців і завжди в усьому погоджувався з урядом, незалежно від того, якого напряму цей уряд був. З нього, видно, був ідеальний чиновник. Він справляв враження людини абсолютно зрівноваженої.

О дванадцятій годині ночі він платив за свою філіжанку кави, лишав кельнерові кілька су на чай, але завжди де-що менше, ніж належалось, виймав записну книжку і записував видаток. З цього приводу одного разу він оповів таку історію:

— Коли мені було дванадцять років, батько послав мене на вакації у маєток моєї бабуні і дав грошей на дрібні видатки. Я скоро витратив гроші, написав батькові листа з проханням і невдовзі одержав від нього ще якусь суму. Але коли я повернувся додому, батько дав мені записну книжку й сказав: «Ти будеш записувати в цю книжку всі свої щоденні видатки. Це навчить тебе бути ощадним. Більше ніколи не проси в мене додаткових грошей до суми, яку я тобі даю». З того часу, — додав Генерал, — я все життя щоденно записую навіть найменший мій видаток.

Чи то завдяки цій книжці, чи тому, що Генерал мав до цього нахил, — він зробився не тільки ощадним, але й

скупим. Його скнарість доходила крайніх меж. Він завжди палив цигарки, які видавали тільки військовим, бо вони коштували десь утрое дешевше від тих, що були в продажу. Траплялося, що йому не вистачало однієї чи двох цигарок, і він кожного разу просив цигарку у когось з знайомих. Якось трапилося, що він звернувся за цигаркою до однієї італійки, яка відзначалася прямолінійним характером.

— За все життя ви не почастили нікого жодною склянкою вина чи філіжанкою кави, не запропонували нікому жодної вашої цигарки, які коштують копійки. Тож я не дам вам цигарки. Раз у житті ви можете купити пачку цигарок дорожчих, як і всі. Скажіть кельнерові, і він принесе вам цигарки. Але не забудьте дати йому кілька су на чай.

Генерал промовчав, бо не в його натурі було починати неприємні розмови, але лишився на своєму і цигарок не купив.

Що привело сюди й тримало тут цього Генерала? Його місце було десь в іншій каварні, в оточенні людей його кола. Невже тільки скнарість? Тільки те, що в інших каварнях, в іншому колі людей він змушений був би вписувати в записку книжку зовсім інші числа?

Так проминуло багато років. І раптом Генерала побачили якось при обіді в ресторані. Це повторилося: його бачили в іншому дорогому ресторані. Стало відоме, що він купив велике власне помешкання, яке мало коштувати велику суму грошей, усе наново устаткував і вмеблював, хоч досі жив у одній маленькій кімнатці. На зауваження одного з його знайомих про великі гроші, які треба було на це витратити, він відповів:

— Яке це може мати значення?

Він прожив у новому помешканні лише три тижні. Ще не будучи старим, завжди бадьорий і здоровий, він несподівано помер від серцевого удару.

При столику Генерала часто сидів Броше. Він був похилого віку, невеликий на зріст. За звичаєм давнього часу він сидів у каварні, не знімаючи капелюха. На відміну від Генерала він гостро критикував уряд та й взагалі всі існуючі порядки. На все в нього були гострі, влучні й дотепні зауваження. Це був і скептик, і цинік. Навіть з обличчя він дещо нагадував Вольтера. Єдине, до чого він мав велику пошану, був живопис старих майстрів. Але його фахом був живопис дев'ятнадцятого віку, особливо попередники імпресіоністів і самі імпресіоністи. Він був колекціонер. Не мавши великих засобів, усе своє життя купував по дешевих цінах невеликого розміру картини то в крамницях старих речей, то на набережній Сени в букіністів, то на Блошиному ринку. Таких картинок назбиралося в нього безліч. Але кожна з них, потрапивши до його колекції, перетворювалася в його уяві на картину відомого майстра. Його метода приписувати картину тому чи іншому майстрові була чисто формальна. Розташування руки й пальців намальованої на куплений ним картині постаті, подібне до того, як на картині

відомого майстра, було для нього достатнім доказом того, що і його картина належала тому самому майстрові. Зображення скель на Ляманші вистачало, щоб цю картину приписати Курбе, тому що Курбе намалював кілька пейзажів з берегів Ляманшу. Броше бракувало інтуїції, потрібної для оцінки картини, головне в картині лишалося ним не помічене. Добре, але чисто книжне знання живопису дев'ятнадцятого віку сполучалося в нього з своєрідною внутрішньою сліпотою. Він не міг уже, як раніше, ходити по бібліотеках і посилав свою дочку вишукувати в книгах потрібні йому довідки, щоб довести правильність його неправильних припущень.

Його родина багато років чекала продажу бодай частини цих уявних скарбів, які мали принести мільйони. Але Броше не збирався їх продавати, не міг розлучитися з ними. Він був справжній колекціонер. Тим ліпше для нього, інакше йому довелося б пересвідчитися, що його картини на мистецькому ринкові не мали жодної вартости. А так він прожив життя, оточений шедеврами великих майстрів, яких він так любив. Він часто приносив до каварні свої картини і любив пояснювати мистцям їх високі якості. Слухачі намагалися не перечити йому.

Намагання приписати картину котромунебудь відомому майстрові, роботи якого цінуються високо, явище в наш час дуже поширене. Воно зумовлене передусім бажанням легкої й великої наживи. Вартість купленої за безцінь картини, коли її вдається приписати визначному майстрові, досягає сотень тисяч, а то й кількох мільйонів. Це заповітна мрія всіх торговців картинами.

З другого боку, колекціонерство нашого часу побудоване на снобізмі. Колекції складаються не на основі особистого смаку й розуміння колекціонера, як це було колись, а на прагненні укласти колекцію речей, якими можна похизуватися, висока вартість яких установлена законами ринку. Але ці закони ринку встановлюють засобами різних комбінацій продавці картин, які перш за все і єдино заклопотані своєю наживою.

За всіх часів, поруч з мистцями, що заслужено здобували велику славу, існувало багато добрих мистців, які не зробили собі великого імени. Деякі тому, що рано померли, інші тому, що були малопродуктивні і мало чого по собі залишили, ще інші — мало турбувалися, щоб уславити своє ім'я при житті. Однак вони залишили праці, які часто за якістю досягають рівня сучасних їм відомих майстрів. Ці картини випадково можна купити за безцінь. Серед них трапляються й такі, що їх можна приписати тому чи іншому майстрові, за картини якого дорого платять. Велика спокуса перетворити вартість картини, купленої за сто франків, на кілька мільйонів. У визначенні оригінальності картини експерти можуть і помилитися. Але й вони можуть бути зацікавлені в цих операціях. Підпис на картині легко змити й лег-

ко дописати. І в результаті картина, яку вчора не можна було збути за кілька франків, будучи тією самою, тепер коштує мільйони і притягає до себе загальну увагу. Усі загіпнотизовані підписом.

Так і стається, що по всьому світу ходять десятки тисяч картин, приписуваних тому чи тому майстрові, а багато десятків тисяч просто фальшивих. Але трапляється часто й так, що з часом культ імен і підписів колись прославлених майстрів валиться. Хто знає тепер ім'я Рафаеля Менґса? А в кінці вісімнадцятого віку воно було відоме в усій Європі, як ім'я ліпшого портретиста свого часу. Його порівнювали не менше, ніж з Рафаелем. Тим більше, що збіг імен цьому сприяв. Легкий поверховий лиск його портретів сучасники цінували за найвищу якість. Але немає потреби шукати прикладів з давніх часів. Майже на наших очах і за нашої пам'яті за останні сімдесят-вісімдесят років всі без винятку звеличувані представники академічного напрямку, так звані *rompiers*, на чолі з Мейссоньє, маленькі картини якого особливо цінувалися, були скинені з своїх п'єдесталів. Його сучасники не бачили й не розуміли, що ці картини були не більше, як переспів і наслідування голландських майстрів сімнадцятого віку. Власник такої картини, дід якого заплатив за неї величезну суму в золотих франках, тепер ледве знайде покупця, який купить її бодай за безцінь.

До столика, при якому сиділи Генерал і Броше, часто присідав Баркіссо. Ввічливий, стриманий, сухий, як і належало бути професорові, що викладав латинську мову. Іноді приходив його брат, колишній адвокат, який тепер заглибився у вивчення релігій країн Далекого Сходу. Коли йому здавалося, що цього вечора аудиторія відповідна і заслуговує на те, він розгортав якунебудь тему, що його цікавила, наприклад, про перевтілення душ.

— У тринадцятому віці, — несподівано закінчував він, — я був монголом і брав участь у навалі на Східню Європу. От чому, — зовсім серйозно додавав він, — і росіяни й українці, яких я зустрічав у своїй житті, ненавиділи мене.

Він зовсім не був подібний на свого брата. Широкі вилиці і вузькуваті очі дійсно надавали його обличчю рис монгола. Він безумовно це знав і робив з цього висновки, відповідні його переконанням. Його братові, латиністові, ці міркування, видно, не подобалися. Він ніколи й словом не реагував на них. За освітою він був справжній клясик, а складом душі й виглядом — європеець.

Випадкові відвідувачі чи ті, що бували тут рідко, зникали непомітно. Це був поточний елемент. Вони не знали одне одного. Ця каварня була для них, як і кожна інша. Але постійні відвідувачі становили групу відокремлену. Їх соціальний стан, вік, їх погляди й переконання, часто найпротилежніші, не мали жодного значення. Їх зв'язки встановлювалися єдино на тому, що вони були постійними відвідувачами і вечорами часто тут зустрічалися.

Продавщиця квітів, що приходила сюди щовечора, продавщиці газет, фотограф з вулиці, що фотографував приїжджих, які хотіли зберегти спогад про відвідини цієї каварні, були тут свої люди. Постійні відвідувачі кликали кельнерів, які тут давно працювали, на ім'я і часто стискали їм руку.

До столика, при якому сиділи Генерал і Броше, який пояснював кому небудь з мистців, як він ствердив, що куплена ним картина поза сумнівом вийшла з-під пензля Гойї, присідав Макс, гандляр іграшками на вулиці. Макс знав, що при цьому столику ніхто в нього нічого не купить, але він любив показувати свої іграшки, можна сказати, пишався ними і любив пояснювати. З великого мішка він витягав свій товар, і на столику починали скакати заводні жабки, кричала качка і якісь звірятка невідомої породи показували різні фіглі. З коробочки прожогом вискакувала мишка і, пробігши по столику, падала на підлогу. Всі підводилися шукати мишу десь під диваном. З своєї торби Макс діставав ланцюжок, який можна було якимось хитрим засобом сполучити й знову роз'єднати, пласку коробочку з кульками, які треба було, перехиляючи коробочку, загнати в отвір. Що не було просто, бо вже загнані в отвір кульки вискакували знову на поверхню, і багато іншого.

Продаж іграшок був для Макса засобом існування, але сам себе він вважав поетом і складав тексти для пісеньок. Він сподівався, що коли одна з них буде мати успіх серед широкої публіки, — це принесе йому гроші й славу. Він був членом товариства авторів пісеньок і дуже пишався цим. Своїм шедевром він вважав пісеньку, що починалася словами:

Quand je suis fauché
Je me sens léger.*)

Якщо господарі й кельнери цієї каварні якось поблажливо ставилися до пияка Моро і не були проти його відвідин, то тільки тому, оцт його давно знали. За вислугу років. Він приходив сюди не лише вечорами, але часто й удень. Він був сталим відвідувачем.

Молодою людиною, урядовцем якоїсь установи й автором збірки віршів прибув Моро колись на вакації до Парижу і тут лишився, знайшов собі якусь посаду, потім одружився. У нього було два сини. Дуже рано він почав випивати, і що далі, то більше, лишив дружину з малими дітьми, а потім довелося йому залишити й посаду. Поступово він перетворювався на волоцюгу, яких називають кльошарами. Йому було вже щось під шістдесят. Кімнату свою він давно продав, гроші пропив і спав у коридорі Школи архітектури, що була поблизу, на підлозі, підстилаючи газети. І сторожі й учні школи ставилися до нього поблажливо. Мало що відрізняло його від справжнього кльошара: він був одягнений дещо чепурніше, бо все знаходився хтось, хто давав йому

*) Коли в мене нема ні гроша, я почувую себе легко.

ношений одяг, пальто тощо. Крім того, він все ж таки мав якийсь заробіток: завжди мав при собі кілька книжок, кримінальних романів, які йому давав видавець, старий його знайомий. Він зупинявся при будь-якому столику перед відвідувачами і починав деклямувати щось з Корнеля або Гюго, нав'язував розмову і накидав одну з своїх книжок. Як справжньому алкоголікові, йому вистачало двох-трьох склянок червоного вина, щоб піднести себе до «нормального» стану. Іноді він довше залишався в каварні, нотуючи щось до зошита. Шляхом якихось складних співставлень він складав списи коней, які мали вигляди на виграш при наступних змаганнях, і знаходив для цих своїх комбінацій покупців. Нарешті, на крайній випадок, він переписував на шматок паперу один з своїх віршів з часів молодости і накидав його комунебудь за склянку вина.

Сталося якось, що Моро сидів у каварні в невеликому товаристві.

— Молоді люди, що сидять проти нас, весь час дивляться на нас. Це починає надокучати, — сказав хтось з присутніх.

— Мені здається, що вони дивляться на мене, — зауважив Моро. — І я питаю себе, чи не мої то сини? До того ж вони й схожі на мене.

Усім здалося смішним це зауваження.

— Але це легко перевірити, — сказав Моро.

Він підійшов до столика і, звертаючися до молодих людей, запитав:

— Скажіть, хлопці, чи ви випадково не мої сини? Як ваше прізвище? Моро? Так і є, ви мої сини. А коли так, то поставте мені склянку вина.

Так відбулася ця родинна зустріч. Ніколи більше сини Моро до цієї каварні не заходили.

Бувають серії гравюр, які паралельно розповідають про життя порядної й безпутної людини. Якщо життя Моро може бути зразком безпутної людини, то життя Франсуа являє собою приклад людини порядної. При умові, звичайно, як не заглиблюватися в зайві міркування і триматися встановлених, загальноприйнятих поглядів.

Франсуа заходив до цієї каварні рідко і лише на кілька хвилин, щоб потиснути руку декому з знайомих і обмінятися кількома словами. Він не мав часу: зовсім недалеко, на прилеглій вулиці, він мав своє власне діло. Власні справи не дозволяли йому тут затримуватися.

Бувши ще молодою людиною, Франсуа був одним з відвідувачів цієї самої каварні. За кілька років він зібрав трохи грошей, знайшов компаньйона і купив недалеко звідси маленьку каварню, ставши сам господарем. Ще за кілька років він вигідно продав її і купив ресторан, відкритий усю ніч, на той час, мабуть, єдиний такий ресторан у цій дільниці. Ресторан відкривали о десятій годині вечора й закривали о сьомій ранку. Вечеряти в цьому ресторані не було обов'яз-

кове: коли сусідні каварні закривалися, ті, кому здавалося, що повертатися додому ще рано, переходили до цього ресторану, щоб при філіжанці кави чи за склянкою пива продовжити до ранку не закінчені розмови. Але головний прибуток давали ті, що приходили вечеряти з театру чи кіна. Справи йшли добре. Ресторан став відомий не лише в своїй дільниці, до нього приходили й здалека.

Понад тридцять років Франсуа простоявав ночі за шинквасом, наповнюючи чарки й склянки різними напоями та допомагаючи кельнерам подавати вечерю. Крім того, треба було вміти підтримувати люб'язні розмови з відвідувачами, якщо вони мали до цього нахил. До того ж треба було вести складне рахівництво.

З роками Франсуа добігало вже під шістдесят) це робилося дедалі важче. Йому запропонували за ресторан кругленьку суму: п'ять-десять мільйонів. Розуміється, за багато років цей ресторан приніс йому не менший, а багато більший від цієї суми прибуток. Франсуа розумно вирішив, що надійшов час йому відпочити і пожити іншим життям. Так він продав свій ресторан, працю всього життя.

Далі зробив він так, як роблять інші: купив великий маєток на півдні, наново устаткував й умеблював великий будинок, наглядаючи сам за всіма роботами. Але коли все було зроблене, Франсуа походив який місяць по багато устаткованих кімнатах і раптом зрозумів, що в цьому домі йому нічого робити. Праця в садівництві чи городництві його не цікавила зовсім. Читати? Але, крім газети, він ніколи в житті нічого не читав. Та й газету переглядав лише на те, щоб орієнтуватися в подіях і підтримувати розмови з відвідувачами. Йому радили купити авто й подорожувати, бодай спочатку по своїй країні, якої він зовсім не знав. Але й це його зовсім не цікавило. Він і в Парижі нічого не бачив, крім своєї дільниці. Його опанувала нудьга. Поблукавши ще з місяць по кімнатах, він повернувся до Парижу, купивши тут, знову таки в цій самій дільниці, маленьку спокійну каварню. Таку, як мав на початку своєї діяльності. Коло його життя замкнулося, і він повернувся до вихідного пункту. Праця була нескладна і не турбувала його так, як у нічному ресторані, службовців — лише один кельнер, відвідувачів теж мало. Каварня була відкрита лише до дванадцятої вечора. Але для людини, що все життя не спала вночі, це був ранній час. Франсуа звернувся з проханням зарахувати його каварню до числа тих, що працюють до другої години ночі, і дістав на це дозвіл. Але в пізню годину мало хто заходить до цієї маленької каварні. І отак мільйонер сидить самотньо (родини в нього немає) в каварні пізно вночі, чекаючи випадкового відвідувача, щоб наточити йому склянку пива. Але він спокійний у свідомості, що чимось зайнятий, і хоч небагато, але заробляє на життя, а не проїдає капітал, нажитий довголітньою працею.

Барона Пратера багато хто знав: він часто бував на Монпарнасі, але відвідував ту каварню, до якої сходилася

публіка буржуазного складу. Завжди чисто одягнений, за старою модою, завжди дуже стриманий і підкреслено коректний. Особливою ознакою його була червона гвоздика в петлиці піджака чи пальта, залежно від сезону. Ніхто й ніколи не бачив його без цієї гвоздики. Барон був родом з балтицьких країн, колись заможна людина, мав колекцію старих картин і ще в давні часи його вважали експертом у цій ділянці. Він завжди носив при собі течку. Коли йому траплялося зустріти в каварні якогось мистця чи людину, що заступувала на його увагу, він витягав з течки гравюру і докладно пояснював, чому вона становить виняткову рідкість. Був він також знавцем книжок рідких видань. Але тепер для нього це вже було не колекціонування, а джерело прибутку. Ще в кінці минулого віку і на початку теперішнього він часто бував за кордоном і довго жив у Парижі, так що еміграція для нього виявилася не стільки в зміні місця проживання, як у різкій зміні матеріального добробуту.

У барона була приятелька, про яку він іноді згадував, називаючи її «моя квітка»:

— Мушу відійти, — говорив він, — бо моя квітка чекає на мене. Я в неї сьогодні обідаю.

Згодом барон почав випивати, але коректно, ніколи не втрачаючи гідності. Ті, хто знав його ліпше, запевняли, що «квітка», жінка не першої молодости, теж порядно випивала. Так що з цього боку розходжень між ними не могло бути.

Барон почав приходити на Монпарнас дедалі рідше, а потім зовсім зник, як і багато інших. Проїшло багато часу. Якось трапилося Канівцеві проходити маленькою вуличкою Латинського кварталу у тій частині, де зосереджені картинні галерії, антикварні крамниці і крамниці книг та естампів. Коли вийти з цієї вулиці й перетнути брук, потрапиш якраз у великий двір Академії мистецтв з розставленими там статуями й архітектурними фрагментами. На цій вулиці, як і в усій частині цього кварталу, постають перед перехожим, якщо він знає про їх існування, тіні минулого. Тут були ательє Коро і Фантен-Лятура. Тут жили Меріме й Жерар де Нерваль, прожив останні роки життя й помер Оскар Вайлд. На сусідній вузькій вуличці Вісконті зберігся дім, у якому жив Расін, тут таки недалеко була друкарня Бальзака, куди він часто приходив.

Проходячи вулицею. Канівець звернув увагу на високий вузький стовп на трьох ніжках, який стояв на тротуарі при вході до крамниці. На столику в консервній бляшанці стояв маленький, напівзасохлий букетик квітів. Це було поставлене, видно, на те, щоб привернути увагу перехожого. Канівець зупинився і поглянув на вітрину крамниці. Вона мала найжалюгідніший вигляд. Великий букет посередині давно засох, і пелюстки та листя почали опадати. Кілька напівзів'ялих букетиків стояло по боках у вазочках, а той у бляшанках з-під консервів. Вітрина була посипана піском

і дрібними камінчиками. Дешевенькі базарні скульптурні вироби, що зображували жаб, ящірок і черепаху, були розставлені між горшками. Вони надавали вітрині ще більш жалюгідного вигляду.

У місті, де кожна крамниця має чепурний вигляд, а квіткарські крамниці просто зобов'язані виглядати пишно й грайливо, така вітрина була чимось незвичним, немисленим.

Канівець заглянув через скляні двері в середину і зауважив постать чоловіка, що сидів за столиком. Він низько нахилився над папером і, здавалося, щось писав. Канівець приглянувся уважніше і впізнав барона. Барон дуже постарів і опустився, здавалося, наче він весь зменшився, ніби висох. Канівець зауважив, що він малює аквареллю з букетика квітів, що стояв перед ним. Він був в окулярах, але зовсім низько схилився над папером. Очевидно, погано бачив.

Канівець відчинив двері й увійшов до крамниці. Всередині було не ліпше, ніж на вітрині. Який покупець міг би сюди зайти, а якби й зайшов, — купувати тут було нічого. На стіні Канівець зауважив дві приколоти припинками акварелі, очевидно, баронової роботи. Одна аквареля являла букетик червоних гвоздик. Барон підвівся і, наблизившись зовсім упритул до Канівця, упізнав його й сильно потряс його руку. Звичайно, йому пригадалися старі часи. Канівець почав пояснювати, як щасливий випадок привів його на цю вулицю, що й дало йому можливість зустрітися з бароном. Але барон якось винувато усміхнувся, приклав руку до вуха і пояснив знаками, що не чує. Він був зовсім глухий.

Канівець стояв перед ним, не знаючи, як поведеться. Він нахилився, уважно розглянув акварелю, що лежала на столику, і знаками висловив своє схвалення. Барон стримано посміхнувся і зробив невиразний жест, з якого можна було зрозуміти, що він не має жодних ілюзій щодо якості своєї праці, але, мовляв, цінує ввічливість, з якою Канівець висловив свої зауваження.

З кімнати, що прилягала до крамниці, чути було стук посуду і побрязкування склянок. Життя в цьому домі ще не зупинилося. Канівець потиснув баронові руку й вийшов на вулицю.

Так непомітно зникає покоління так званої *belle époque*, покоління людей, які вдягалися в сурдути й циліндри і пам'ятали Париж часів фіякрів і газових ліхтарів.

*

По вечорах, не зустрічаючи Сінклера в каварні, Канівець заходив до нього в кімнату, яку той винаймав у готелі поблизу. Кожного разу він заставав Сінклера в ліжку, одягненого, у стані крайнього пригноблення. Він не вживав жодних заходів, щоб вийти з трудного становища. Крім того, грошей, які він посідав, було мало і не могло вистачити надовго. Даремно Канівець намагався його підбадьорувати.

— Ходімо посидимо в каварні, підбадьоріться трохи. Не можна лишатися цілий день з своїми думками, замкнувши в чотирьох стінах.

— У мене немає ні сили, ні енергії, ні бажання. Я ледве можу змусити себе увечорі зійти вниз, щоб щось перекусити в найближчому ресторані. Ресторан Жана, ви знаєте, два кроки звідси, але мені здається, що він бозна як далеко. Мені стало трудно ходити.

Канівець намагався переконувати його, говорив про конечність перемоги себе, намагався вийти з стану безвільності й безнадії і почати щось робити.

— Робити я нічого не можу, — відповів Сінклер. — Я перебуваю в стані затравленого звіра. Я дістаю відомості від моїх друзів з М. Моя справа розглядається своїм порядком. Я не ховаюся, живу під своїм ім'ям. Коли буде потрібно, мене знайдуть. Мені лишається тільки чекати.

— Якщо ви не перебільшуєте, якщо справа стоїть так поважно, я не бачу для вас іншого виходу, як виїхати до Швеції, до дружини. Деяко з картин і ще такий-сякий товар у вас лишився. Арешту на вашу квартиру ще не накладено. Звичайно, в чужій країні, без знання мови, вам трудно буде вести справу, звичайно, вам не усміхається можливість приїзду до своєї дружини в той час, коли ваші справи не блискучі. І все таки це найліпший вихід. У нових обставинах ви підбадьоритесь, вам повернуться сили. А далі буде видно. Пригадайте, що вам уже доводилося пережити.

Сінклер підвівся на ліжку й сів.

— Чи вже ж ви гадаєте, що я не думав про це? Про все це говорилося, все це було умовлене з моєю дружиною напередодні її від'їзду. — Він помовчав. — Мені не дають закордонного пашпорта. Тобто не відмовляють категорично, але вимагають посвідчення від податкового інспектора про те, що з податками у мене все в порядку. Такого посвідчення податковий інспектор мені не видасть. Я йому заборгував не знаю яку, але кругленьку суму. Але навіть якби я й дістав це посвідчення, я не певен, що вони мені пашпорт видадуть. Можливе, що вони вже попереджені, що вже щось знають. Звернутися до адвоката, щоб він зробив спробу увійти в контакт з моїми кредиторами й позовниками? Але це вимагає наявності солідної суми: гонорару адвокатуві, а головне — сплати бодай частини моїх боргів. Цієї суми в мене немає. Але навіть якби я й сплатив частину боргів, я не певен, що це могло б зупинити хід справи. Як я вже вам казав, позов, закладений на мене, поданий у такому вигляді, що справа виходить за межі цивільного характеру. Але чого ви, Канівче, не зможете зрозуміти, так це те, що від попередньої моєї енергії, від колишніх моїх сил нічого не лишилося. Найбільше мені хотілося б просто не існувати. Кожного ранку, прокидаючися, я з жахом думаю, що мені випадає ще жити цілий день. І я не знаю, пощо мені цей день потрібен.

Тепер лихо валилося на Сінклера з усіх сторін. Він почав нарікати, що не може ходити. Йому почало здаватися, що, пересуваючи ногу, роблячи крок, він наражає себе на якусь небезпеку. Він зупинявся, і йому треба було великого зусилля волі, щоб далі рухатися. І знову якась сила тримала його на місці. Він сам не міг збагнути, що з ним діється. З його вияснень можна було зробити висновок, що це явище радше психічного, ніж фізичного порядку.

Вечорами в каварні мистці, що знали Сінклера, а знали його багато, радилися над тим, що можна було б для нього зробити. Взагалі мистці не люблять торгівців картинами, на це в них є поважні причини. Але Сінклер перепродував старі картини, а в цій галузі інтереси продавця й мистця не стикаються. З усіма він був у найкращих дружніх взаєминах. Поступово всі стали на одному: його треба віддати до шпиталю. Ніхто до діла не знав, які для цього треба виконати формальності. Хтось із знайомих звернувся за порадою й допомогою до двох пань, що належали до котроїсь протестантської громади. Вони виявили бажання допомогти. Кілька разів до Сінклера приходив лікар.

Якось увечорі, коли Канівець ішов по сходах до кімнати Сінклера, його покликала урядниця готелю:

— Ви до Сінклера? Він уже тут не живе. — Канівець повернувся вниз. — Сьогодні ранком його відвезли до шпиталю.

— Чи не знаєте, до якого? — запитав Канівець.

Урядниця назвала шпиталь. Це була лікарня для психічно хворих.

*

Кожного разу, коли Канівець приходив у години, призначені для відвідувачів, щоб побачити хворого, він сподівався, що постереже зміни на ліпше. Він не вважав Сінклера поважно хворим і визначав його хворобу як нервову депресію, явище в наш час дуже поширене. Він сподівався, що Сінклер вилежитьься, відпочине від своїх хвилювань, набереться сили. Але минали тижні, пройшло два місяці, а хворий лишався в тому самому стані.

— Хоч і як трудно відшукати вашого лікаря, хоч би й як він був зайнятий, але я постараюся його знайти і поговорити з ним. Врешті-решт треба ж знати, що з вами.

— Ви, дорогий, не знаєте шпитальних порядків, — відповів Сінклер. — Близьким родичам, матері, дружині, доктор ще уділить кілька хвилин на розмову. Але від вас він відпекається кількома ученими словами, які ні вам, ні мені нічого не вияснять. До того ж тут не один лікар, а кілька. Мене зовсім не лікують, а весь час викликають до якоїсь окремої палати для дослідження. Я починаю думати, що вони самі не знають, що в мене таке і що зі мною робити.

У Сінклера появилася манія писати, те, що звичайно називають графоманією. Канівець приносив йому бльокноти, коверти, усе потрібне для писання. Але за короткий час усе було списане, і Сінклер наполегливо просив принести йому нових бльокнотів і паперу для листів. Він писав довгі листи дружині, своїм друзям до М. і навіть Канівцеві. Крім того, він писав спогади. Багато з написаного знищив.

— Писати — це єдине, що я ще можу робити, — пояснював він. — Крім того, це мене переконає, що моя голова ще працює. Інакше я починаю сам у собі сумніватися. Скажіть правду, одверто, будьте другом, а не лікарем, який усе приховує від хворого: чи я справляю ще враження людини нормальної? — питав він, пильно дивлячися Канівцеві в очі. — Правда? Тим гірше. А між тим я помічаю, що коли перестаю писати, перестаю концентрувати думку, думки мої починають розповзатися, і я ніби якийсь звихнений. Щоб тримати думки в порядку, мені треба писати або говорити. А ви не дуже щедри на відвідини.

Канівець дійсно не міг часто відвідувати хворого. Візита до шпиталю нищила йому весь робочий день. Він належав до тих, хто не може працювати ранком. Радше міг увечорі, вночі, але не ранком. Тому його ранок був призначений на різні господарські клопоти. Він починав працювати по обіді, по полудні; це були якраз години відвідин у шпиталі. Але повернувшись з шпиталю, треба було, перш ніж заходитися коло праці, позбутися важких вражень, з якими він звідти повертався. Часу для праці лишалося мало. Був лютий, дні були короткі, і присмерк западав рано.

Як трапилося, що Кльод прийшла в шпиталь до Сінклера першого разу, не вдалося з'ясувати. Вони не були знайомі і навіть не знали одне одного з обличчя. Мабуть, Кльод сиділа в каварні і хтось з товариства, що був приятелем Сінклера, сказав, що збирається поїхати до шпиталю відвідати хворого. У каварні сидіти їй надокучило, і вона вирішила супроводити свого знайомого.

Більш дивне те, що три дні пізніше вона знову прийшла до шпиталю, почала приходити все частіше, потім майже щодня. Якось так склалося, що вона охоче перебрала на себе різні доручення: приносила овочі і так потрібні хворому бльокноти й письмове приладдя, відправляла його листи і, не зустрівши Канівця в каварні, заходила до нього, щоб передати листа Сінклера і скласти звіт за дрібні видатки, чого від неї ніхто не вимагав. Сінклер остерігався тримати при собі гроші в шпиталі і просив Канівця взяти на себе обов'язки скарбника та видавати Кльод потрібні їй на видатки гроші.

Кльод була невелика на зріст, але пропорційно збудована, світле волосся, що спадало на плечі, блідорожевий колір обличчя свідчили про її походження з північних департаментів. Вона говорила швидко й монотонно, без інтонацій,

і коли починала говорити — не могла зупинитися. Так що тому, хто слухав, починало здаватися, що чує не мову, а ніби дзюрчання потічка, що тече по камінню. І раптом, коли їй у її розповіді здавалося щось кумедним, вона вибухала коротким сміхом і показувала рівні зуби, продовжуючи далі жевоніти. Але слухач завжди не міг схопити, що їй здавалося смішним у її словах.

Потрібне для господарства вона купувала не в ближчих крамницях, як роблять це всі, а в різних частинах міста, у крамницях, їй одній відомих, де все було дешеве й ліпше. Далекі подорожі в метро й автобусах, видно, її не втомлювали. Іноді вона приходила до каварні з торбою, повною накупленої всячини. Вона виймала з торби й розкладала на столику рибу, моркву, нову блюзку, пакунки з мильним порошком для білизни й миття посуду і пояснювала цікавим, як вона заощадила кілька су, купивши в крамниці, куди треба було їхати півгодини. Вона була дуже господарна й розрахована. Цього вона навчилася без сумніву ще з дитинства, у своїй родині, що мала дуже скромні достатки. Так ці звички в неї й збереглися.

За попередніх часів, за старої «Ротонди», Кльод безумовно була б моделлю і належала б до того гурту молодих жінок, які сиділи при столику пана з рудими вусами, що завідував моделями. Але часи змінилися, фах моделі зник. Тепер можна було знайти роботу лише в академіях живопису, але їх було мало. Заробити на життя модель не могла. Картина з оголеним торсом («ну») вийшла з моди. Цей жанр вважався пережитком академізму, який зникав. Були й інші причини. Малювати «ну» пов'язане з певними труднощами: треба платити моделі, мати добре напалену піч, треба, нарешті, витримувати примхи моделі, яка то приходиться невчасно, то зовсім зникає, і почата робота може лишитися не закінченою. Всі ці труднощі можна було перемагати, коли «ну» являла собою якусь винятковість, чимось виділялася з ряду інших сюжетів. Але тепер, коли не тільки ілюстровані журнали, але й газети та вуличні афіші переповнені репродукціями фотографій оголених постатей у купальних костюмах, тобто по суті без костюмів, коли зображення голого тіла вийшло на вулицю, виключність цього сюжету зовсім утратилася. Навіть скульптори, пориваючи з довгими клясичними традиціями, знаходять інші теми.

Подеколи Кльод позувала в двох академіях, що містяться поблизу каварні «Дом», але заробляла на цьому якусь дрібницю. Заробляла вона на життя, працюючи в кабаре «Рай», де вона зображувала янгола. Так принаймні вона говорила. Дехто запевняв, що це не так, що працює вона в кабаре «Пекло», яке було тут поруч. Але їй здавалося цікавіше видавати себе за виконавця ролі янгола, ніж чорта. Справедливість вимагає сказати, що роля янгола відповідала їй більше. А що обоє ці кабаре були поруч і становили в дійсності

один заклад, можна припускати, що працювала вона і в тому, і в другому, залежно від потреби.

Можливо, ці кабаре існують ще й зараз на Монмартрі, недалеко від площі Пігаль. Якимось дивом вони існують з часів 1900-их років (може, й ще раніших), зовсім не модернізуючися. У цьому відношенні вони цікаві як пережитки давніх часів: з них можна скласти уявлення, що здавалося новим й оригінальним, що відповідало смакам людей так званої *belle époque*. Вульгарний барельєф типового, як його звали, «стилю модерн», прикрашає вхід. Уже це одне звертає на себе увагу: ці пам'ятки недавнього минулого стали рідкістю. Внутрішнє устаткування «Шекла» являло собою похмуру печеру. Замість столиків, у печері були розставлені бочки. Чорти в червоних опереткових костюмах розносили напої і, ставлячи на бочку перед відвідувачем склянку, супроводили це дотепами, завжди тими самими, дещо двозначними, дещо вульгарними й непристойними. А що сюди ледве чи хто коли заходив з французів, бо кабаре відвідували виключно приїжджі чужинці, всі ці штучні дотепи й гра слів пропадали марно.

Час від часу в глибині печери у стіні появлявся освітлений диск коло півтора метра діаметром. Диск був скляний і освітлювався зсередини, на ньому була зображена гола жіноча постать. Диск починав обертатися, спочатку повільно, потім усе швидше, потім обертання знову уповільнювалося, диск зупинявся й згасав. Це й був головний атракціон цього кабаре.

Мабуть тому, що у кінці минулого століття і на початку теперішнього електричне освітлення щойно починало поширюватися, а кіно ледве починалося, цей рухомий диск являв собою цікаве технічне досягнення. Усе разом здавалося цікавим і оригінальним.

У кабаре «Рай» усе так само було по-старосвітському. Напої розносили молоді жінки у легеньких сукеньках, з причепленими на спині крильцями. Час від часу вони сходилися на невеличкій естраді в глибині і komponували, як це тоді називалося, живу картину, яка відтворювала якусь подобу раю. Картина освітлювалася з усіх боків різнокольоровими лампочками. Колись живі картини були в моді і обов'язково включалися в програму аматорських вистав. Але тільки тут, треба припускати, жива картина збереглася до нашого часу.

Кожного разу, коли Канівець приходив до шпиталю, Сінклер дорікав йому за рідкі відвідини.

— І ви, як і всі, забуваєте мене. Приходить лише Кльод. Я знаю, це ви мені її насилаєте. Правда, вона робить мені різні послуги. Але поговорити з нею мені нема про що. Вона багато базікає, але її справи мене не цікавлять, вона мене втомлює. Іноді я, здається, буваю з нею неввічливий: кажу, що погано себе почуваю, і прошу її відійти.

Сінклер помилявся: Канівець не насилав її. У цьому не було й потреби, бо, раз узявши на себе обов'язок прихо-

дити до шпиталю, вона пильно його виконувала. Що спонукало її на це? Потреба якось виповнити вільний час чи грати якусь роллю? Тепер у каварні всі, що знали Сінклера, зверталися до неї, щоб дізнатися про стан його здоров'я. Це їй, видно, імпонувало, надавало їй певної ваги. А головне, давало можливість базікати і заходити в довгі вияснення. До цього, правдоподібно, додавалася й свідомість, що вона допомагає хворому й робить добре діло.

Канівець з свого боку був задоволений, що Сінклер не лишався день-у-день сам-один, що йому не бракує тих небагатьох речей, які йому потрібні. Передачею записок Кльод установила його повсякденний зв'язок з Сінклером. Дружині Сінклера Канівець час від часу писав короткі листи, в яких стан його здоров'я показував у дещо ліпшому світлі, ніж то було насправді.

Так проминув ще місяць. Одного разу, зайшовши в палату, Канівець не побачив хворого на звичному місці: його перевели до іншого відділу.

Крім головного будинку, шпиталь мав ще окремі павільйони, розкидані на великій ділянці. Не без труду Канівець відшукав потрібний йому павільйон, що стояв осторонь, якось уже занадто далеко від інших. Хоч і як мало знав Канівець шпитальні порядки, увійшовши в кімнату, він відразу зрозумів, що ця зміна не на ліпше. Стіни були давно не фарбовані, ліжка, столики біля них і стільці були давнього походження. З цього устаткування можна було скласти уявлення, як виглядали шпиталі сто чи й більше років тому. Навіть шибки вікон давно не милися. Цим павільйоном, видно, не дуже турбувалися. Відвідувачів, що приходили відвідати хворих, майже не було.

Канівець, зупинившись при вході, здалеку вдивлявся в обличчя хворих, що лежали на ліжках. Він думав, що, можливо, помилився і потрапив не в той павільйон. Але ні, він не помилився: Сінклер був у цій палаті. За ті кілька днів, протягом яких Канівець його не бачив, він опустився й сильно змінився на гірше. З перших таки слів Канівець зрозумів, що перехід до цього відділу дуже погано вплинув на Сінклера. Він уже й не намагався підбадьорювати себе жартами.

— Ви розумієте, куди я потрапив? Подивіться на хворих навколо мене: це живі мерці.

— Усе воно насправді простіше, ніж ви думаєте, — намагався підбадьорити його Канівець, сам не вірячи в те, що говорить. — Уже кілька місяців, як ви у шпиталі, ви нічого не платите, та в шпиталі знають, що й ніколи не заплатите. Вас і перевели в палату, де менше видатків, як у пансіон, що дешевший.

— Усе це не так, — заперечив Сінклер. — Весь час стояло питання про те, чи можна мені робити операцію. У їх розмовах кілька разів вимовлялося слово — електрошок.

Тепер вони переконалися, що я в такому стані, в якому ніякої операції не витримаю. От чому я тут. Мені вже нічим не можна допомогти.

Записки, що їх передавала чи пересилала Кльод Канівцеві, були дедалі більше тривожні, у кожній з них було наполегливе прохання не забувати й приходити.

Саме в цей час Канівець багато працював над картиною. Раз почавши, трудно було відірватися від полотна. Палата для безнадійних лякала його, і кожного разу він виходив з шпиталю у пригнобленому стані. Він намагався перемогти себе, ходити до шпиталю частіше, але відкладав відвідини з дня на день і був собою не вдоволений.

Увечорі в каварні Кльод передала йому коротку записку:

«Як вам не соромно. Ви не розумієте, що Вам лишилися прийти ще тільки один раз».

Наступного дня Канівець зібрався поїхати до шпиталю і вже був готовий вийти з дому. Але в останню мить він вирішив поглянути на свою картину, пересвідчитися, що зробив за вчорашній день. Він поставив картину на мольберт і відразу ж побачив невдало замальоване місце. Ліпше зняти його відразу ж, поки фарба свіжа, подумав він, зняв палець, щоб не замазати його, і зіскріб ножем фарбу. Поліпшення відразу було помітне, і Канівець ясно побачив, яким тоном треба було покрити це місце. Він присунув скриньку з фарбами, взяв пензель і за кілька хвилин прописав частину полотна. Стало ліпше, але тепер та частина, що була поруч, вимагала теж зміни. Канівець перемалював і цей шматок; вийшло, здається, невдало. Він зняв фарбу, знову перемалював і, здавалося йому, знайшов потрібний тон. Тепер працювалося добре, і треба було використати цю мить. Глянувши на годинник, Канівець побачив, що часу проминуло більше, ніж йому здавалося, що він міг би потратити до шпиталю в останню мить, коли години прийому відвідувачів закінчуються. Відірватися від роботи було трудно, і він ще раз вирішив відкласти свою візиту на завтра.

Увечорі, коли запав присмерк, закінчивши роботу, він довго сидів у фотелі, глибоко собою не вдоволений. Як глупо, що години відвідин у шпиталі призначені на такий незручний час і заборонено відвідувати вечорами, коли всі кінчають свою роботу.

Картина, яку Канівець малював у той час, є в нього й зараз. Рідко-рідко потрапляє вона йому на очі. Цим полотном він невдоволений, вважає його невдалим. Він не розуміє, чим міг так захоплюватися під час роботи над ним, щоб навіть не відгукнутися на розпачливий заклик свого друга, щоб у найтяжчу хвилину його життя не вділити йому години часу. Канівець роздратовано засовує полотно в далекий кут і кожного разу обіцяє собі його знищити.

Пізно вночі він прокинувся в тривозі, підвівся й почав наслухати. Здавалося, ніби щось трапилося: може, його збудив стук? Але було тихо. Він ліг, і тоді здалося йому, ніби чути якийсь шерех за дверима. Він знову підвівся. У двері тихо постукали. Канівець нашвидку одягнувся і пішов до дверей.

— Хто там?

— Це я, Кльод, — прожебоніло за дверима.

Канівець відчинив двері й улучив світло. Світло з ательє слабо освітлювало приплячок сходів. У п'ятьмі виділялося лише обличчя Кльод, і Канівець зауважив, що уста її не були підмальовані.

— Заходьте.

Але вона не рухалася.

— Заходьте ж бо.

Канівець ухопив її за руку і втягнув в ательє. Кльод як мертва опустилася в найближчий фотель. Вона, видно, уникала зустріти погляд Канівця.

— Ви принесли погані вісті?

Кльод мовчала далі.

— Говоріть бо, говоріть! — майже скрикнув Канівець і потряс її за плече.

Ледве ворущачи губами, вона не проказала, а ледве чутно прошелестіла:

— Сінклер перерівав собі горло лезом бритви. Ці леза принесла йому я.

(Закінчення в наступному числі)

Хомкові радощі й печалі

Евген Гуцало

Весна просинається?

Вона спить — у глибокому яру біля баби Хтодоньки, що сліпа на ліве око й крива на праву ногу; в тому яру спить весна чи не найдовше — з затіненого боку провалля біліє сніг, а поряд на осонні світиться трава. Спить у кущах поза хатами і поза хлівами, біля тинів примощується. Спить весна за селом на горбах, біля ожередів соломи тулиться, разом із мишами, а також у кострубаччі рогоди на ставу, в лісі спить.

А просинається — одного досвітку найголосніший у селі півень прокинеться найраніше і заспіває. Почують його інші півні, ударять у золоті літаври — й пливуть їхні голоси, як живе листя по воді, пливуть у пахучому повітрі. Будять півні весну. І так по всьому селу. По всенькій Україні. Ніздрюватий сніг пахне сирою землею, а земля вогко тхне холодом, кора на деревах набрякла і посвіжіла, тоненька крига на калюжах хрумтить, як хрустики на зубах у дитини... Сонця ще нема, а легкого туману густішає, зі стріх капле, з віття теж, і вода в коліях на шляху синіє смутком. Хтось повертається од ставу з повним відром — і льодинки подзенькують протяжко та зрідка, наче звіряються в чомусь...

Малий Хомко знає, до чого весна вдатна. Щоб м'яко їй було іти по світу, то під ноги собі настеляє трав, а щоб очам її було відпочивати на чому, то квітки розсіває, а щоб не самотньо ішлося їй, то птахів із вирію табунами шле в рідні краї. Весну можна підслухати, слід лише побігти на куток до баби Хтодоньки, спуститися в яр — і струмок послухати, що з поля согається і согається донизу. Весна шепоче, жебонить, зідхає, посміхається, вкрадливо щось запитує в тебе, але спробуй зрозуміти її!.. А ще весна підмальовує небо, аби синіше було й тепліше, людські очі засіває зерном доброти й радости, а дітям навіває сни. Малому Хомкові навіває один і той самий — як він руками змахнув і полетів над обійстям, над городом, над грушею, а в грудях холоне від лоскоту.

Баби Хтодоньки він боїться.

Хтодонька сліпа на ліве око, а, здається, бачить на нього краще, ніж на здорове. А що права нога таки крива, то крива, прямишою за ліву їй уже не бути. Усі люди давно

вже, либонь, не печуть хліба дома, бо купують у сільській крамниці, а Хтодонька й досі зчиняє тісто в діжці, добре випалює в печі, аби гнітило, аби з рум'яною шкоринкою буханці виходили.

У баби глибоко запалі очі, а в них — притрушений попелом слізливий погляд. Одного разу Хтодонька стояла незрушно на вулиці, а малий Хомко мимо йшов, і стара, незмигливо дивлячись на нього, поспитала дуже голосно:

— Ти в Бога віриш?

Малий Хомко не знав, про що вона запитує, проте страшно було заперечити, і він сказав переляканими губами:

— Вірю...

— А ти чий? — чи то запитала, чи то сердито гримнула Хтодонька.

— Я Хомко...

— Гуси вчора летіли, бачив?

Хомко ствердно покивав головою, хоча перелітних гусей не бачив.

— Бог один, і душа в нього велика, — сказала Хтодонька. — Він гуску розуміє, і тебе, і бадилля всяке...

Хомко не втямив і забув покивати головою.

То від Хтодоньки пішло, що летітиме комета. Ота, яку чекали у війну. Летітиме вдень, і буде така яскрава, що затьмарить сонце. Обпереже всеньке небо, від краю до краю, а коли хвостом своїм зачепить сонце, то загасить його, й тоді настане на землі вічна ніч. Ніколи вже не розвиднятиметься, ніколи не смеркатиме, не буде гарячих полуднів, після дощів не блищатимуть над селом райдуги. Це ж, думав собі Хомко, зорі, либонь, сяятимуть і сяятимуть, а як же місяць? Заходитиме він чи вже без перепочинку муситиме горіти, бо яка ж то вічна ніч без вічного місяця? Ото сичів та сов розведеться, усякого птаства хижого та звіроти, що темряву любить. А квіти цвістимуть? А як же тоді суніці — родитимуть? Яблука не переведуться? Гарбузи на городі? Калина?

Хомко чекав на комету. Ходив по вулицях із задертою головою, і коли пташку яку забачить далеко — аж стрепенеться. А то сидить на причілку під своєю хатою, пасуться в його очах промені, два зайчики на його лиці ніжками чеберяють, срібними вухами стрижуть, а він чекає... Дні тоді стояли молочно-сині, вітрець сизими квітами зацвітав на поверхні ставу, а на околиці в багnistому озерці жовтим усміхом коливалися латахи. Небо іноді було страшне своїм безмежжям, а коли негода виганяла на волно голодні табуни весняних хмар, Хомко зіщулювався від ляку: не встереже комети.

Але комета не летіла.

Був у їхньому селі дядько Лазар — чоловік як чоловік, тільки якби ото не сміявся він з усіх та з усього. Вивихне яка молодиця ногу, а дядько Лазар, про ту okazію повідаючи, неодмінно всміхатиметься. У сусідів корова ялова ходить — Лазар сміється. Перевернулася на горбку хура соломи

й візника присипало, що ледь вибрався зі споду, — Лазар сміється. А так він чоловік гарний; нікому ні доброго ні поганого слова не скаже, добра не вчинить, зате й лиха не заподіє. Худенький, наче його жінка раз на день годує, та й то самим лише хлібом із водою. Щоправда, недовірливий. Здибає вас і:

— Отут моє теля кудись побігло, не скажете, в який бік?

— Ген туди, — скажете й покажете.

Лазар пильно так гляне вам у вічі — й усміхнеться...

— В ту вуличку скочило, — покажете.

Лазар дивно так похитає головою — й піде в протилежний бік.

Зате ви і в нього ні про що не питайте. Чужу людину, яка питатиметься про сільмаг, неодмінно скерує до артільної короварні, а чоловіка, що сільраду питатиме, пошле до цвинтаря.

А так — славний він чоловік!

То цей Лазар дуже чомусь не любив Хтодоньку. Коли побачить її, то ще віддалік зупиниться й стоїть. По лиці мінлива усмішка скаче, губи здригаються, наче якоїсь брідоти покуштували.

— Здрастуйте, бабо! — кричить їй уперед.

Хтодонька підходить повільно, обличчя в неї чорне, погляд — чорний, і риса стиснутих уст також чорна.

— Доброго дня! — знову озивається Лазар.

— Доброго дня, траво зелена, — зрештою відповідає баба.

— Яка ж це я трава? — вдавано витріщується Лазар, котрий наперед уже знає, що йому буде сказано.

— Ну, бур'ян!..

— Отакої?!

— Полин ти придорожний, порохном присипаний. Отак упадеш, ногами тебе притовчуть, худоба по тобі ходитиме, а там і зовсім не видно стане.

— А де це ви комету свою поділи? Люди чекають комети, а ви її за пазуху сховали й не випускаєте?!

— В голові твоїй шугає комета, а на голові в тебе падалиця хирлява росте, і в падалиці тій вітер свище.

Незворушна Хтодонька далі йшла своєю дорогою і костур свій ставила твердо, наче хотіла проткнути земну твердь, а Лазар підбігцем дріботів коло неї, жовтою олією по лиці в нього усміх був розлитий, і питав дядько:

— А як упаде сонце у наш став, то багато риби наглушить?

Хтодонька починала сердитись — і голодні пазурі її чорного погляду вшивалися в Лазаря:

— Згинь, сило нечиста!

Так страшно казала це, що дядько тетерів — і застигав на місці.

Хомко не раз ходив до Хтодоньчиної хати, що над яром стоїть, послухати весну. І в поле подивитись — тут воно простилалось перед очима то тепле, то холодно-сизе; ген

чорніє рілля, по ній гуси чийсь білі поволеньки бредуть, хитаючи головами; у м'якому сідлі між двома горбками хтось ранній та нетерплячий корову вигнав пасти... І дихає в груди та в лице шумливо, гіркувато... Батько-агроном, коли їде на вельосипеді в поле, завжди довозить Хомка осюди, до яру, а потім курить собі й курить, а малому Хомкові так хочеться з ним, в отой серпанок, біжучий і тремтячий, що хоче розгойдати обрій — і не в силі.

Якось Хтодонька завела його в свою хату (дуже боявся їти, аж п'яти боліли), напоїла молоком.

— Ти хто? — як завжди спитала.

— Я — Хомко, — відповів Хомко, не в змозі відірвати погляду від її темно-зосередженого виду.

— Ти дитина славна, бо в тебе очі чисті, а лоб твій блищить, немов на свято. Нікого не кривдь, бо хто кривдить, у того в очах гадюки ховаються. Не обмануй, бо в голові твоєї шуліка гніздо зів'є, пташенят висиджуватиме, й дзьобатимуть вони твої мозок. Кого вдариш — йому добре стане, а рука твоя всохне й одпаде. Матері своїй дулю складеш — так у тебе кулак і закостеніє, так і зостанеться. А зазіхатимеш на чуже, то свого позбудешся. — Вона заплющувалась, наче дрімала, губи в неї ледь-ледь сіпались, наче й далі провадили нечутну розмову, а потім раптово питала Хтодонька: — Ти хто?!

— Я — Хомко, — шепотів Хомко.

— Не зобижай котів і собак. Лошат не бий прутом, усе живе люби, і воно тебе любитиме. Бо корова й кінь теж уміють говорити, вони між собою про своє, а ми про своє між собою... Ти чого це смієшся? — й дивилась на нього пильно та докірливо.

— Я не сміюсь, — шепотів Хомко, який і справді-таки не сміявся.

— Вода — це кров землі, — казала Хтодонька, — а другої крові нам не треба. Інакше земля зобидиться й не прийме нас. А вино — це кров Христова, тому воно й боляче таке, од нього болить губам, і душі стає гірко й незатишно... Малим дітям кров землі пити й пити, од того в них сила візьметься в руках і ногах, а старим, і хворим, і недолюбим — од крові Христової не подужчати, тільки печаллю затуманитись, от і все... Ти до церкви ходиш?

— Ні, — шелестіло з Хомкових губ.

— Якщо в самому тобі немає духу чистого, то не позишиш, ніхто не дасть його. А в тебе чоло блищить, як на свято... На другий день великодня йди ранесенько до церкви і в дзвони бий. Прийдеш найперший, то щасливий будеш усеньке життя, а запізнишся, то вестиметься тобі так, як ото вже ведеться... Ти встаєш рано?

— Угу... — німів язик.

— Рано вставатимеш — більше сонця візьмеш у себе... Матір свою слухаєш?

— Слухаю...

— А батька?

— Слухаю... by ukrbiblioteka.org

— Ходи здоровий.

Хомко йшов із бабиного обійстя — і все озирався. А потім, заховавшись у кущах, пригадував чорний лик баби Хтодоньки, ніс її тонкий та скарлючений, а в роті у неї замість язика перевертається щось темне й наче неживе. Хату її пригадував — задимлений комин, задимлений сволок, а в тому сволоці залізна скоба, до якої колись давно колицку чіпляли на вервечках. Над дверима з'їдена шашелем полиця — на ній висушені трави, бур'яни якісь, цвіту всякого, корінців біліє та жовтіє, у вузликах насіння... Й раптом лунало над самісіньким Хомковим ухом: «Кого вдариш — йому добре стане, а рука твоя всохне й одпаде». Хомко злякано озирався довкруги, наче баба Хтодонька сиділа оце зараз із ним у кущах і повторювала своє казання.

Отже, дочекавшись весни, чекав на великдень. Хоч мати й не готувалась до нього, та зате Хомко прочув, що за тиждень — великодня неділя. Похолодало, повітря порізкішало, наче в небі не хмари плвли, а крижані гори. На сірому гіллі дерев бруньки понастовбурчувалися, а на зеленій траві щоранку колючився іній. Хомко хоч і зодягнув шапку свою зимову, зате ходив лише в сорочці: так мало швидше потепліти. Й справді, десь у середу ополудні все пом'якшало: повітря, далекі обриси обрію, табуни яблунь по садках, і вітер шовковий накочувався на губи та очі. Наступного дня припекло, й бруньки зідхнули звільна, заблищали, наче всміхнулись, і дитинно-свіже листячко під вечір заплакало зеленою втіхою. Ніч запахла вогким туманом, густа й непроглядна ніч, що повклала всіх спати, а сама не спала — продиралися із землі паростки, по березових жилах дзюркотів сік, набрякали брості... Й до самої неділі вже стояли такі дні й такі ночі, коли захмелілі півні співали, як не перед добром, а потім і неділя настала — в соняшному блиску, в блиску очей.

Хомко здивав Лазаря на вигоні. Дядько йшов у нових смугастих штаних і в старому своєму картузі з високим сиченьким околицем.

— Ти куди? — запитав, зупиняючись та — з усього видно — намірившись приязно побалакати з Хомком.

— Нікуди, — відповів Хомко.

— Ти христосатись умієш?

— Ні.

— А крашанка в тебе є?

— Немає.

— А ти хіба не материн син?

— Материн, — похнюпився Хомко.

— Може й материн, та не батьків, — дуже весело сказав Лазар.

Хомко насурмонився. Те, либонь, дуже сподобалося дядькові, бо він зареготав.

— Батьків, — нарешті видобув Хомко.

— То й добре, — просто сказав Лазар. — А я тобі крашанку дам!

І він дістав із кишені довгасте голубе яечко з червони-

ми смужками від гострого до тупого кінця. Хомко несміливо простягнув руку, а Лазар одсмикнув хутко — й засміявся на всьєнке горло. Хомко ще дужче насурмонився.

— Оце ти такий батьків? — реготав дядько Лазар. — Оце ти такий материн? Простягає руку по чужу крашанку? Агрономові діти такі, еге?

Знічений Хомко пішов геть. То дядько Лазар став кликати:

— Візьми крашанку! Я для тебе й розмальовував, а ти гніваєшся! Вже й пожартувати не можна.

Хомко ледь-ледь повернув голову — дядько Лазар стояв на зеленому моріжку й простягав крашанку. Обличчя дядькове було неприємне, розгублене.

— Ну, візьми! Ось я покладу на землі, а сам піду! Тільки ж ти забери, бо хтось інший візьме! Чуєш?!

Він і справді поклав крашанку на траву, а сам хутенько, наче його вітер у спину попихав, подався у бічну вуличку й скоро зник там. Голубе яечко яскравіло неподалік, і Хомко, зупинившись, не міг одірвати від нього очей. Узяти чи ні? Коли не візьме — комусь іншому дістанеться, а дядько Лазар таки ж для нього залишив, таки ж для нього малював... І Хомко поволеньки повернув назад.

А хлопців здибав Хомко на дорозі. Котили вони м'яч, а коли бігла назустріч їм машина, то прискали врозтіч. Запримітили в Хомковій руці крашанку — зупинились.

— Ану чия візьме! — закричав Зінько, прозваний Хлястиком, бо завжди ходив з одірваним хлястиком. — Умієш?

— Ні, — зізнався Хомко.

— То я тебе навчу, — підморгнув товаришам Зінько. — Давай.

Він ударив гострим кінцем своєї крашанки по тупому кінцеві Хомкової — і його крашанка розбилася. Ударив тупим своїм — те ж саме. Хлопці засміялись. Ображений Зінько відійшов убік. Хтось іще дістав крашанку — Хомкова виявилась міцніша. В нього аж губи тремтіли від радості. Хлопці повіддавали йому свої програні крашанки.

— Що ж ти з ними робитимеш? — запитали.

— Хіба я знаю... — мовив Хомко.

Раптом Хлястик підійшов до нього, вирвав із рук голубу крашанку й щосили кинув об дорогу. Крашанка навіть підскочила трохи, зате не розбилась. Хомко сам був уражений, не тільки хлопці.

— А-а, то ти обдурювати! — кричав Зінько, що раптом повеселів. — То ти хитріший за всіх! Таке мале, а вже навчилося тесати з дерева крашанки. І розмальовує ж як, що й не розбереш!

Голубу крашанку підняли і знову вдарили об дорогу. Крашанка підскочила й одкотилась убік.

— Це мені Лазар дав, — нарешті спромігся на слово Хомко. — Я не брав, а він поклав на траву, а сам пішов...

Його не слухали. Знову стукнули крашанкою — не розбилась.

— За те, що обдурював нас, мусиш поїсти побиті крашанки. — І Зінько засміявся, радий придуманому. — А ні, то поб'ємо!

В Хомкових руках було п'ять крашанок... Він поволеньки облупив одну, з'їв, потім ще одну з'їв. На третій почав давитись, проте якимось домучив. Четверту лише надкусив...

— Ну! Ну! — кричав Зінько.

— А можна з водою?

Веселим гуртом повели його до ставу, і тут, нагнувшись та хлещучи зі ставу воду, Хомко з'їв четверту крашанку. Зосталась ще одна...

— А можна, — несміливо попрохав Хомко, — я її завтра з'їм?

— Е-е ні, їж зараз!

Щоб з'їсти п'яту крашанку, він запивав уже не тільки ставковою водою, а й слізьми, яких не міг стримати, хоч і силкувався...

Через цю okazji з Лазаревим гостинцем померкла для нього неділя, пригасла радість... Уночі снились йому гусята поміж латахами, гострозуба щука, яка роззявила пащу — й ті малі гусята пливуть їй прямо в пащу. Хочеться Хомкові крикнути, щоб налякати гусят, аби не пливли, — проте голосу нема; хочеться йому дрючком кинути — й рукою не поворухне.

Перед світом згадав: казала Хтодонька, аби першим іти дзвонити до церкви. Темніло у вікнах, а Хомко заспішив, захвилювався — чи не пізно? Скрадливо встав, скрадливо сінешні двері відчинив, а поріг переступити боїться. Став і стоїть, ноги тремтять, а в роті терпне — терпне; та раптово кинувся вперед, наче в холодну воду, й побіг попід хатою, звернув на причілку й... знову завмер. Вулиця попереду сіріє, холодок по ній білий бредє ранковий, а ген високо в небі велика зоря соковито блідне й примружується. Хата кликала до себе затишком, у хаті не було ніяких страхів, і ноги самі вже хотіли повернути назад, проте Хомко зуби зціпив — та й подався вулицею.

Все ще спало. Тепло й солодко спала сама вулиця, сумирна, вгамована, обіч же неї яскріла зарошена кропива. Кожне дерево додивлялося свій ранковий зелений сон, кожна хата куняла, й лише небо поволеньки прокидалося, набрякало світлом і роздавалося вшир та глибшало-глибшало, наче хотіло якомога вище підняти над селом прозоре склепіння світанку.

Церква зависочіла на горбку — цибулина дерев'яної бані, високі стіни й тонесенька гілочка хреста на самісінькому вершку. Хомко наближався — й церква виростала, стрункшала, погордної величі в ній більшало. І вже зовсім не було Хомкові страшно, а було якимось безмежно добре й незбагненно зворушливо.

Щойно підійшов до дзвіниці, як прохолодна тиша, як усміхнене над головою небо розкололися — тут басовиті звуки дзвонів сколихнули повітря й попливли, попливли, і ско-

лихнули малим Хомком. Він аж присів од несподіванки, затерпла в ньому душа з переляку. А звуки погойдувались над ним, угорі густо спалахувало велике торжество ситої міді, й Хомкові починало здаватися, що то голова в нього так гуде, що то вуха в нього так дзвенять.

Коли глянув угору, то зумів побачити чиюсь босу п'яту, сорочину, що висмикалась із штанів, і настовбурчені колоски світлої чуприни. Хто ж це? Чи не Зінько?.. Невже випередив?

Хомко здерся вгору — й справді, Зінько натягував мотузки, і два дзвони — один великий, а другий менший — напруженою скоромовкою розповідали щось добре й радісне. Хомко стежив ізнизу за спотвореним од зусиль Зіньковим лицем, як той хилячись то вперед, то назад, випрається босими ногами в дерев'яний настил, — і поволі на Хомкові уста виповзав усміх.

А Зінько бив і бив. Уже захекався, й було видно, як зіпає широко роззявленим ротом і по скроні в нього цівочкою піт заблищав. Раптом глянув униз — і побачив Хомка. На мить очі його пильною увагою наллялись, а далі підморгнув (знай, мовляв, наших!) і ще дужче, ще завзятіше вчепився за мотузки.

Зрештою, таки захляв і опустив руки. Довгі звуки дзвонів косичились і косичились навсібіч, потроху завмираючи, й саме повітря теж встоювалось, аж поки зовсім погасло.

— Ти чого тут, га? — закричав Зінько, наче він за версту був: заклало йому вуха тим калатанням.

— Так, — одказав Хомко.

— Хотів першим, еге? — допитувався Зінько, й вузеньке його лице, побите віспою, цвіло допитливістю. — Ох і вушлий же ти! То крашанку собі додумався дерев'яну змайструвати, то найперший до дзвіниці хотів прийти! Зовсім іще малий, а хитрий!

— То Лазарева крашанка, — пробубонів Хомко.

Проте Зінько наче й не чув його. Далі кричав:

— Тільки кого-кого, а мене ти не перехитруєш, Я, може, всеньку ніч не спав, аби випередити всіх, я, може, на кулаці лежав, а не на подушці, щоб сон не зморив... А ти?... Слухай, а хто сказав тобі про дзвони?

— Хтодонька...

— Й мені вона сказала... А ти повірив?

— Повірив...

— І я повірив! Хочеш дзвонити? Ну, вилазь, дзвони! Мені зовсім не шкода, хоч я й перший прийшов.

Хомко став на дерев'яний настил, протягнув угору руку. Зінько зареготав:

— Та ти ж до мотузків не дістанеш... Е-е, який із тебе дзвонар! Треба ще рости... Може, тебе підсадити?

— Підсади, — прошепотів Хомко.

— А ти з дерев'яною крашанкою більше не ходитимеш?

— Ні, — пообіцяв Хомко.

— Ну, тримайся за мою шию.

Нарешті, Хомко вчепився за мотузки, потягнув до себе — й залізні біла у великому та малому дзвонах торкнулися міді, а мідь озвалася мелодійними голосами, раз і вдруге, ті голоси затремтіли, легесенько так загойдались — і пролилися на село, вже освітлене сонцем. А що Хомко неспроможі був сильно бити, то дзвони озивалися слабко, майже дитячими голосами, й розповідь вели хутенько, наче побоювалися, що зараз ось забракне їм повітря.

Зінькові було важко тримати, то він сопів:

— Хіба так б'ють? Сильніше треба! А не можеш — злазь!

Востанне в повітрі заколихалася журлива, болісна нота...

По тому стояло тепло, сухе, багате на весняні пахощі; щоночі небо сяяло рідкісним урожаєм зірок. Уже ніхто не чекав на комету, стали потроху й забувати про неї. Засадити городи, обсіяли в полі, вже вигонили худобу на пашу, перші табунці жовтих гусенят повиходили надвір і, скубучи траву, поверталися назад. Як посеред сухого дня напливли напружено-лілові хмари, з нервовим тіпанням блискавок, стрельнуло донизу порским дощем, під яким затанцював порох на дорозі, вітер прискочив подихом небезпеки; навкруги зчорніло.

Хомко сидів у хаті, щось малював, як раптом на вулиці вродився крик:

— А-а-а!

Хомко метнувся до вікна: бігла простоволоса сусідка, спотикаючись та розставляючи руки, і постать її вже танула в дощовій сутні. Хомка винесло надвір, кинуло до воріт. Побачив, що хтось попереду теж біжить, і він гайнув слідом, ще не знаючи, куди й навіщо біжать люди і він разом з ними. Неспогадано в грозовому хлюпотінні озвався дзвін, як важке зідхання, далі ще зідхнув, — і Хомко глянув туди, звідки неслися швидкі вибухи мідних дзвонів.

Горіла церква. Дерев'яна баня була охоплена полум'ям, воно слалося понад самою її цибулиною, час од часу зринало вгору, проте зразу ж під силою води, що котилася з хмар, осідало, прищулювалось, наче набиралося снаги. Похололо в Хомкових грудях, на мить він завмер, та зразу ж кинувся ще прудкіш, обігнав сусідку, ще якихось людей і скоро був біля церкви. Тут уже метушились, щось кричали, зойкало кілька молодичь, проте ніхто не знав, що слід робити, аби загасити пожежу.

Находили люди.

— Загорілась од блискавки, — шепотіли.

— Вдарив грім із блискавкою.

— І як же того вогню не погасить дощ...

— Баня ж із дерева, геть зовсім висохла.

Господь, либонь, не хотів ізглянутись на свою обитель: верх церкви розгорявся ще дужче, полум'я гоготіло, а краплі

дощу, які сіялись донизу, тхнули димом і були забарвлені попелом.

— А де батюшка?

— Справді, де батюшка? Чому його нема?

— Либонь, у районі...

— Кажуть, що поїхав у район.

— Церква горить, а він у районі, бачте!

— Вже сказали голові, щоб прислав пожежну команду!

Лазар стояв якось трохи осторонь від натовпу, що все збільшувався, й на обличчі його гадючилась посмішка. Він то задирав голову, дивлячись на полум'я, то скидав оком на людей — і притупував ногою. Ного ту, взуту в черевик із високими халявками, виставив Лазар уперед, ніби черевиком новим своїм хвастася, і притупував швидко, хвацько.

Хтось із дядьків заліз на дзвіницю — й бив, бив! Хлопці крутилися поблизу, сподіваючись, що може й їм удасться потягнути за мотузок, проте до дзвіниці їх не підпускали.

Нарешті, прийшла Хтодонька. З посоловілим зором, із посивілими відвислими губами, йшла вона так, як би йшов поранений на обоє крил старий лелека. З уст її зривалось чи то важке дихання, чи то подерте ключчя слів. Жінки повернулися до неї, чекаючи, що баба скаже.

І Хтодонька, зіпаючи, сказала:

— Наказаніє Боже, так...

Помовчала, суворо дивлячись на односільців, і знову, вже міцнішим та строгішим голосом:

— Наказаніє!

Раптом усі розступились — стугоніли по дорозі машини: прибула пожежна команда. Машини, ревучи, в'їхали на подвір'я, повискакували пожежники, тягнули гумові шланги. Спирали на стіни драбини; перші тверді потоки скочили у вогонь,

— А не гасить! — закричав раптом Лазар у запалій тиші. — Нехай горить!

Всі почули, і всі повернулися до Лазаря. А він, подурнішавши з лиця та випинаючи худенькі груди, кричав:

— Нехай сам Бог погасить, коли це його! Нехай сам! Чому він не може?

Хтодоська хрестилася, складаючи важкі пучки докупи і важко несучи їх до лоба, до пліч, до грудей. Лазар підбіг до пожежника, взявся виривати з його рук шланг. Пожежник ліктем штовхнув дядька, і той беркицьнувся на спину. Звівся і закричав:

— А-а, ви всі однакові! А-а, всі ви заодно!.. Сьогодні ж піду й скажу, як гасили церкву! Давно вже було треба її розібрати чи спалити, а ви державну команду викликали! І ще побої оці зніму, — тикав пальцем у пожежника, — й тебе посаджу, куди слід, попомниш мої слова!

Дуже поволеньки, ніби несучи гору на плечах, підійшла до нього Хтодонька і, склавши неслухняні пучки, перехрестила Лазаря. Спочатку він, либонь, не втямив нічого, бо навіть не здивовано, а якось журливо дивився на неї.

— Згинь, маро! — вилетіло з чорної рани Хтодоньчиних уст.

Її голос пробудив Лазаря.

— А-а-а! — закричав. — І ти прибігла на пожежу, відьмо!

Хтодонька, зігнувшись, дивилась на нього похмуро. Коли ж Лазар замовк, вона знову склала докупи колючі свої пучки, вдруге перехрестила. А потім і втрете.

— Згинь, нечиста сило! — сказала спокійно і твердо.

Лазар підняв кулак, помахав погрозово перед самісіньким бабиним носом і... повернувся, геть пішов.

А Хомко з дітлахами гасали біля церкви. Весело їм було й добре. Вогонь бадьорив їх, і чим вище бурхало полум'я, тим кращий був у них настрій. Дощ уже поволеньки переставав, тільки грізно переверталось у хмарах щось важке й тверде, бож гуркотіло так, наче з гори каміння падало. Хтось невидимий і гнівний раз-у-раз підморгував зловтішно, шлючи доквіл примарне світло... Церква згасала. Чорніла вгорі блискучим вугіллям баня, а ще недавно білі стіни були вимережені брудними патьоками. Люди гомоніли:

— Добре, що не правилось, а якби правилось...

— Бачте, не хату підпалило, а церкву таки...

— Е-е, неспроста все це, неспроста.

— Баба Хтодонька молиться, а вона горить, — і засміялися. Сміх перекинувся на весь гурт, наче вогонь блискавки.

Скоро розійшлися; пожежники склали своє причандалля, свиснули машини заливчасто й покотили з подвір'я. Їх проводжав спокійний і ситий грім у небі. Зосталися у дворі тільки дітлахи та Хтодонька. Вона, зігнута, спиралася на костур і, вперто дивлячись перед собою — на почорнілі від сажі стіни, — про щось думала. Хомко, бігаючи з хлопцями, крадькома стежив за нею. Ось баба покрутила головою, наче комусь дорікала за щось, а потім — як стара лелека з обома перебитими крилами — подибала геть. Ішла, ніби волокла оті зранені крила, а вони чіплялися за землю, не пускали.

Вже вечоріло, випогодилося. Хлопці ще бігали навколо церкви. А в Хомкових грудях горіло сонце радості, запалене недавньою пожежею; він сміявся, щось кричав, коли його збивали з ніг, зводився. Жовтів у чорних водах неба ріжок молодого місяця, і в уцілілих стрільчастих шибках церкви тремтіло щось холодне й непевне.

*Передруковано з ж. «Жовтень», ч. 5
Львів, травень 1968*

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

Лекція чехо-словацької революції

СПРОБА ПЕРШИХ ПІДСУМКІВ

Мирослав Прокоп

Якщо в останніх місяцях цього року не станеться якийсь світовий катаклізм, сучасну революцію в Чехо-Словаччині майбутні історики запишуть як найвидатнішу подію в міжнародній політиці 1968 року.

На перший погляд це може звучати перебільшенням. Чехо-Словаччина — одна з найменших держав світу і має тільки 14 мільйонів населення. До того ж упродовж одного серпневого дня всю її територію окупували радянські і сателітські війська, Дубчек і його товариші підписали наче капітуляційну угоду в Москві і голосній революції ніби покладено кінець.

Та це так тільки на перший погляд. На ділі вже сьогодні видно, що до кінця ще далеко, що «нормалізацію» внутрішніх відносин у Чехо-Словаччині, про яку домовились обидві сторони, інакше розуміють у Празі, а інакше в Москві; що радянська преса продовжує нападати на чехо-словацький ЦК партії і уряд за те, що вони не ввели повної цензури преси, що на відповідальних постах далі сидять «ревізійністи», що населення ставиться вороже до окупаційних військ, а чехо-словацькі вожді запевняють, що вони суворо дотримуються прийнятих зобов'язань, але що усе це вимагає часу. В таких умовах треба рахуватися з довгим, затяжним процесом боротьби між російськими інтервентами і поступовими силами Чехо-Словаччини. Ставки в цій боротьбі дуже високі. Для народів Чехо-Словаччини — це питання зберегти або втратити елементарні національно-політичні та соціальні права вільного суспільства і не стати провінцією Росії. Тотальне здушення московською реакцією кількомісячного чехо-словацького відродження може завернути ту країну в темряву останнього двадцятиріччя.

Але й для тисяч радянських бюрократів, зрештою для цілої імперії, ставка в боротьбі проти чехо-словацького експе-

рименту також висока. У кінцевому рахунку цей експеримент, що почав звільняти Чехо-Словаччину від язви тоталітарної диктатури, своїм вістрям виміряний не тільки проти захисників сталінської спадщини в Празі чи в Братиславі, але також у не меншій мірі проти сталінських спадкоємців у Москві. Це дуже добре в Кремлі зрозуміли і тому відразу після усунення Новотного в січні вирішили протиставитися нарастаючій небезпеці. З початку це робилося засобами переконання, обіцянок, залякування, тиску, шантажу, а коли це не помагало, — прийшла збройна інтервенція, що її світ, включно з численними комуністичними партіями, розцінив як повторення гітлерівської агресії, здійсненої 30 років тому.

Чому Москва зважилася на інвазію? Чим небезпечною була і є чехо-словацька революція для неї і для всього радянського блоку?

Коли в Москві доручили своїм і сателітським арміям окупувати Чехо-Словаччину, це сталося передусім тому, що чехо-словацька революція вдаряла в основні підвалини, на які спирається система тоталітарної диктатури в усьому радянському блоці, в її «святая святых», що отже треба було поспішати гасити полум'я, яке — на довшу мету — може розпалити пожежу в усій імперії.

Ідейні принципи чехо-словацької революції

Небезпеку пожежі створили передусім ідеї і програма чехо-словацьких комуністів, т. зв. «Програма дії», що її вони прийняли в квітні, і в ще більшій мірі те, як цю програму почали інтерпретувати широкі кола чехо-словацького суспільства.

Отож у згаданій програмі нові керівники компартії Чехо-Словаччини дали дуже критичну оцінку 20-річного режиму, що був, як відомо, встановлений в їх державі в результаті прямої інтервенції Кремлю. Про це в програмі кажеться, що «у внутрішньому житті республіки з'явилася сектарство, придушення демократичних прав і свобод народу, порушення законності, елементи свавілля і зловживання владою, протиріччя між словами і ділами, брак відвертості, фразерство, бюрократизм, бажання вирішувати все силою влади». Як відомо, це «свавілля і зловживання владою» або «порушення законности» — квіти з російського чи «радянського» поля.

Щоб ліквідувати спадщину минулого, програма пропонує «широке демократичне розуміння політичних та особистих прав громадян», «конституційну свободу зборів», «конституційну свободу перебування і особливу влізду наших громадян за кордон». Про свободу наукових дослідів кажеться в «Програмі дії»: «Наукове самопізнання суспільства передбачає, що буде переможена закостенілість і що буде повністю відновлена вільна дискусія, зустріч різноманітних по-

глядів». А про мистецтво там говорять: «Художня творчість не сміє піддаватися цензурі. Ми маємо повне довір'я до творців культури... шануємо те, як творці і працівники культури помагали створювати гуманістичний і демократичний характер соціалізму». Якщо йдеться про тип соціалізму, який програма пропонує народам Чехо-Словаччини, то там кажеться виразно: «Центральний комітет, при створюванні програмової заяви, послідовно виходить з чехо-словацьких умов». Значить, національний характер соціалізму визначений недвоявно.

Програма пропонує нові взаємини між чехами і словаками та національними меншостями. Читаємо: «Ми рішуче повинні засудити всі прояви, які порушують принцип рівноправності і суверенітету обох соціалістичних націй, що в минулому мало місце» і що привело до того, що «на Словаччині утворилося переконання, ніби словаки не є господарями у себе дома і що про все вирішується в Празі». Програма пропонує «утворити Словацьку національну раду як законодавчий орган і раду міністрів Словаччини як колегіяльний виконавчий орган», впорядкувати компетенції словацьких національних органів так, щоб вони складали й ухвалювали народногосподарський плян і бюджет Словаччини», «політично і конституційно виключити можливість майоризації словацького народу в державно-правових питаннях», «здійснювати на практиці принцип рівноправності обох народів при кадровому та персональному обсадженні місць у державних органах, закордонній службі тощо», а для «угорців, поляків, українців та німців конче потрібно випрацювати статут, який визначав би місце і права окремих національностей, забезпечував би можливості їх національного життя та розвитку їх національної особовости».

Така, подекуди смілива, якщо брати до уваги умови диктатури, а подекуди недомовлена й езопівська, програма чехо-словацьких комуністів породила в народів ЧССР великі надії та сподівання і, що важливіше, спровокувала колосальну енергію й активність мас. Студенти, діячі культури, а в дальшому робітники та професійна інтелігенція розлилися по вулицях міст і дали ентузіастичну підтримку новій програмі. Але рівночасно з цим росли домагання мас. Коли вожді говорили про переслідування народу за минулі 20 років, народ вимагав негайно покарати винних. Знесення цензури привело до відкритої критики злочинних дій комуністичної диктатури. Коли згадали смерть Яна Масарика, преса почала наводити докази, що злочин був інспірований органами КГБ. Свободу слова, зборів, друку почали інтерпретувати як свободу творити опозиційні партії.

Такі домагання, зокрема мариво опозиційної партії — хоч тільки в Чехо-Словаччині, — мусіли серйозно налякати Кремль і його ставленників у Варшаві чи Східньому Берліні.

Не можна забувати, що від перших днів встановлення радянського режиму він спирається на такі принципи: диктатура однієї партії, тотальний контроль над друкованим словом, заборона неініційованих партією зборів та організацій, заборона інших політичних партій, поставлення КПРС у ролю керівника всіх галузей життя, диктатура в самій партії. Правда, в перші роки після жовтневої революції, себто за життя Леніна, і на початку володіння Сталіна толерувалася опозиція в партії, але пізніше їй стинали голову. Щодо позапартійної чи іншопартійної опозиції, то некомуністичним партіям почали стинати голови вже за Леніна.

Варто також пригадати, що від перших днів заснування РСДРП Ленін вороже ставився до самої думки про можливість окремих неросійських компартій царської імперії — української чи інших. Що тоді говорити про партію опозиційну, некомуністичну? У розмові з французькими комуністами в 1956 році Хрущов, на запит про можливість другої партії в Радянському Союзі, відповів: «Зліквідувавши кляси, ми маємо монолітне суспільство. Для чого потрібна нам інша партія? Дозволити її — означало б те саме, що добровільно пустити собі блоху за сорочку» (за «Нью-Йорк Таймс», 1 вересня 1968).

Не менше занепокоєння викликає в Кремлі чехо-словацька концепція ролі партії в суспільстві. У згаданій «Програмі дії» так пишеться про ролю партії: «Метою партії не є стати універсальним адміністратором суспільства, в'язати всі організації і кожний крок своїми директивами». А в той же час, за визначенням «Большой советской энциклопедии» (т. 22), «для здійснення своєї політики партія керує роботою всіх державних і суспільних організацій працюючих». Різниця думання — очевидна. Нічого дивного, що в листі ЦК КПРС і його сателітів від 16 липня 1968 пишеться на адресу чехо-словацьких «товаришів»: «Хіба ж ви не бачите, що контрреволюція відбирає у вас одну позицію за другою, що партія втрачає контроль над розвитком подій і постійно відступає під натиском антикомуністичних сил?» («Правда», 18 липня 1968).

Тактика чехо-словацьких комуністів

У зв'язку з цим варто поставити питання: чи справді така небезпека існувала в Чехо-Словаччині, чи справді Дубчек і товариші могли втратити владу? І, з другого боку, чи справді вони надто поступилися народові і цим спровокували окупацію?

Немає сумніву, що від перших днів свого існування режим Дубчека опинився в дуже складному становищі. На нього тиснули не тільки з Москви, щоб він гальмував демокра-

тизаційний процес, але тиск ішов також від народу, від студентів, інтелектуалістів, робітників, від діячів колишніх демократичних партій, від частини членів самої комуністичної партії. У певному відношенні обидва тиски були на руку Дубчекові. Перед Москвою він міг виправдувати свою політику вимогами народу, народові міг вияснювати повільний хід лібералізації оглядами на Москву. Проте з бігом часу таке балянсування ставало щораз важче.

У таких умовах перед режимом Дубчека стали і, зрештою, досі стоять (і стоятимуть перед його наслідниками) тільки дві можливості: а) невільничо слухатися Москви і перетворитися на її квіслінга, отже йти туди, куди його Москва постійно штовхає; або б) спиратися на власний народ і на цьому будувати силу нового режиму. Здається, Дубчек вибрав цю другу дорогу і від неї не відстрашив його московський арешт. А що цей шлях себе виправдав, найкраще видно з того, що в Москву Дубчека везли в кайданах, а з Москви він повертався з усіма почестями як перший секретар партії та ще з поцілунком Брежнєва на щоках.

Можна зустрітися з поглядом, що Дубчека звільнили тому, що він капітулював і що краще було б йому йти до в'язниці чи на смерть і залишити за собою легенду. Така пропозиція на перший погляд дуже приваблива. Можливо, коли б у даному разі йшлося про поляків, угорців, сербів чи навіть українців, їхній провідник так зробив би. Але чехи, — а Дубчек, хоч словак, репрезентував політичне мислення Праги, — віками виростили власну філософію опору окупантам, в якій мало місця на «героїчні жести», але є зате тривалий патріотизм і воля боронити свою національну ідентичність. Зрештою відомо, що президент Свобода відмовився переговорювати в Москві, а навіть грозив резигнацією та самогубством, якщо не привезуть Дубчека й інших. Виходило б отже, що мужності їм не бракувало. Затє треба думати, що чехо-словацькі керівники вирішили йти на компроміс у переконанні, що вони мають такий великий авторитет і підтримку народу, що власне їм буде найлегше вести його в сучасному трагічному становищі. Чи таке розумування правильне — покаже майбутнє. Годі сумніватися в тому, що Москва намагатиметься перегорити Дубчека на «новітнього Гаху», а як ні, то знищити. Але не можна при цьому забувати провідної філософії Швейка: назовні він чужого зверхника слухатися може, але вислужником з переконання і сумління не стане. У цьому різниця між ними й іншими слов'янськими народами, тому, мабуть, їхні провідники можуть дозволити собі на політику, яка деінде була б катастрофою.

Рівночасно насувається таке питання: чи взагалі можливе, щоб Дубчек як комуніст і його партія провели таку лібералізаційну політику, яка задовольнила б народ і довела до справжньої демократії? На це важко відповісти, але у зв'язку з цим треба вказати на дві речі, які кидають дещо світла на цю проблему. Поперше, навіть антикомуністичні елементи в Чехо-Словаччині були і є свідомі, що з огляду на сусідство

Радянського Союзу тільки комуністична партія має змогу легальними засобами боронити чехо-словацьку незалежність. З другого боку, зважившись на демократизацію, самі комуністи гальмували її швидкий крок, але виступати проти неї не могли, якщо хотіли мати за собою підтримку народу. Якщо б їм у дальшому вдалося дати народові справжні демократичні свободи, така їхня компартія перестала б бути вже комуністичною партією радянського типу, з усіма її тоталітарними атрибутами. Це був би своєрідний демократичний соціалізм, здійснений в одній комуністичній державі. Він безперечно мав би велику притягаючу силу для інших комуністичних режимів, зокрема для сателітів Москви. Не треба додавати, що мариво такої небезпеки також спричинилося до окупації Чехо-Словаччини.

Чехо-словацька революція і фермент в СРСР

Можна сміливо твердити, що на другий день після перемоги демократії в Чехо-Словаччині народні маси інших комуністичних держав і зрештою самого Радянського Союзу спитали б свої уряди, чому чехо-словацького експерименту не можна здійснити дома. До речі, такі питання чути сьогодні і в Москві, і в Києві, й у Варшаві, і це не без причини лякає вождів.

Російський письменник Аркадій Белінков, який цього року втік з СРСР, так пише в російському еміграційному місячнику «Посев» за серпень 1968 про атмосферу, в якій живе сучасна верхівка Радянського Союзу: «Боятся. Боятся молодого Хаустова, який мав мужність кинути у вічі драконам радянського правосуддя, що він відкидає радянську віру (марксизм-ленінізм), боятся видатного художника Росії Александра Солженіцина, боятся Америки, боятся Китаю, боятся польських студентів і чехо-словаків, що не хочуть їх слухати, боятся югославських ревізіоністів, албанських догматиків, румунських націонал-комуністів, кубинських екстремістів, західнонімецьких туполобів, північнокорейських хитрунів, повсталих і розстріляних робітників Новочеркаська, повстанців та розстріляних з літаків воркутських в'язнів і в'язнів, що їх роздавили танками в Єкибастузі, кримських татар, вигнаних з їхніх земель, єврейських фізиків, вигнаних з лабораторій, боятся голодних колгоспників та босих робітників, боятся один одного, самих себе, всіх разом і кожного зокрема».

Можливо, що оцінка Белінкова надто драматична. Проте вона дуже промовиста для тих процесів, які від смерти Сталіна відбуваються у Радянському Союзі. У тих процесах є припливи і відпливи, але їхній розвиток іде в одному напрямі: демаскування режиму комуністичної диктатури, як системи неспроможної задовольнити прагнення людини і народів нашої доби, як системи по суті антинародної та реакційної.

У самій Росії цей рух репрезентують сьогодні м. ін. видатні діячі культури, письменники, критики, учені — Александр Солженіцин, Андрей Сінявський, Александр Есенін-Вольпін, Василь Аксьонов, Юрій Козаков, Юлій Даніель, Лариса Богораз-Даніель, Павло Літвінов, Александр Гінсбург, Андрій Сахаров та інші. Вони відомі у світі зокрема з того, що відверто протестували проти переслідування діячів культури, а деякі з них самі були чи є ще ув'язнені. У західному світі відома програма академіка Сахарова, в якій він вимагає від радянського уряду здійснення декларації прав людини, знесення цензури, вільних виборів тощо. Засуджуючи антисемітизм у партії, він заплямував також панівну в часи Сталіна українофобію. Проте про сучасну антиукраїнську політику партії Сахаров не згадав.

Значення російського інтелектуального ферменту лежить у тому, що він створює умови, в яких партійна бюрократія втрачає з-під свого контролю частину провідної верстви. Він також творить клімат, в якому утворюються певні межі, до яких діячі культури можуть вислугуватися режимові. А література, культура, мистецтво — це в умовах диктатури єдине сумління народу, що може берегти його дух перед розкладом. Коли такі межі зникають, починається катастрофа таких розмірів, як та, що її пережила українська нація на переломі 20-30-их років, коли ламалися геніяльні духові творці типу Тичини, коли замовкало сумління народу, коли затиралася різниця між добром і злом, між патріотизмом і вислужництвом.

Чехо-словацька революція показала, що в багатьох діячів культури в Радянському Союзі сумління не приспане. Висловом цього була голосна демонстрація групи тих діячів на Красній площі в Москві 25 серпня, під час якої її учасники підняли прапори з гаслами «Хай живе вільна і незалежна Чехо-Словацьчина», «Ганьба окупантам», «Руки геть від ЧССР». Про цю подію поінформувала світ поетеса Наталія Горбаневська в листах до комуністичних і некомуністичних газет закордону. Подібного листа з гострим засудом окупації Чехо-Словацьчини надіслав до західної преси з Москви А. Т. Марченко, сам колишній в'язень радянських концтаборів.

Зрозуміло, що чехо-словацьку революцію з великими надіями прийняли також на Україні, бо ідеї, які вона висунула, від кількох років мобілізують патріотичну частину українського народу. Ще давно перед тим, заки в комуністичній Чехо-Словацьчині відкрито підняли прапор свободи, Василь Симоненко заплямував сталінські злочини, протестував проти безглуздої цензури, картав вислужників, закликав реабілітувати в мисленні українця поняття батьківщини. Іван Дзюба в праці п. н. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» дав блискучу критику рецидивів сталінізму в національній політиці КПРС. Він поставив виразну вимогу свободи обговорення і дискусії національної та політичної дійсності на Україні. А Левко Лук'яненко вже в 1960 році пропонував дати право

Чехо-словацька революція і нерадянські компартії

Дуже важливим продуктом чехо-словацької революції було прихильне ставлення до неї нерадянських, у першу чергу західних комуністів. Політбюро ЦК КП Італії заявило: «Окупація ЧССР — це захід не виправданий і несумісний з принципами автономії та незалежності кожної компартії і кожної соціалістичної держави». Французька компартія висловила «здивування і засуд з приводу військової інтервенції в ЧССР». Орган югославської компартії «Борба» писав: «Не можна допустити, щоб Чехо-Словаччина стала касавубівським Конго, в якому вільно господарили б інтервенти». Член керівництва комуністичної партії Франції Роже Гароді писав, що «єдина розв'язка — це беззастережне виведення всіх чужих військ з Чехо-Словаччини». Група французьких інтелектуалістів під проводом Жана-Поля Сартра та Сімони де Бовуар, відомих з їх прорадянських симпатій, заявила: «Сталінізм і його методи суперечать прагненням соціалістичної держави». А видатний австрійський марксист Ернст Фішер сказав, що при окупації Чехо-Словаччини «танками розтрощено велику надію».

Підсумки і перспективи

1) Чехо-словацька революція є соціально-політичним експериментом, значення якого далеко переростає межі самої Чехо-Словаччини. Як не раз буває в історії, усе почалося ніби з малого, тобто з направи кривд, чи, як кажеться в комуністичному жаргоні, «деформацій соціалізму», точніше, ліквідації спадщини сталінської реакції. Однак дуже скоро виявилось, що суть деформацій не в самому Сталіні чи Новотному, а в обов'язковій в усьому комуністичному світі догмі марксизму-ленінізму чи принаймні в її радянській інтерпретації.

Ця догма ніби проста: заміна капіталістичного устрою соціалістичним, ліквідація приватної власності і введення на її місце власності соціалістичної у формі державної і кооперативно-колгоспної автоматично виключають можливість «експлуатації людини людиною». Диктатура пролетаріату з «союзом робітництва та селянства» при співпраці інтелігенції «забезпечує демократичні свободи людині». Мірою побудови соціалізму держава диктатури пролетаріату перетворюється в «загальнонародну державу» з найбільш демократичним устроєм. Ліквідуються також національні антагонізми, бо всі народи рівні.

Життя давно розкрило таку радянську версію соціалізму як колекцію фраз, зовсім далеких від дійсності. Лік-

відація приватної власности зовсім не виключає експлуатації, коли всі засоби виробництва в руках безконтрольної партійної бюрократії, яка визначає платні та ціни, забороняє робітникам страйкувати, організувати вільні профспілки. Т. зв. «загальнонародна держава» є фікцією там, де немає свободи слова, де всі засоби виробництва контролює одна партія, а диктатура пролетаріату є тільки ширмою для диктатури малої кліки бюрократів. Про рівність народів не може бути мови там, де панівна в державі влада офіційно пов'язує себе з імперіялістичними традиціями однієї нації і душить інші нації.

Про всі ці правди, давно відомі у світі, почали відкрито говорити в Чехо-Словаччині також самі комуністи, коли там пробилися перші паростки свободи. Наука з цього така, що дайте народам, які знаходяться під тиском тоталітарної диктатури трохи свободи, і вони відразу розкриють її реакційний характер. Коли в Чехо-Словаччині почали так робити, це логічно надало усьому рухові рис руху революційного, словом, соціально-політичної і національної революції, у протиставленні до Москви та її сателітів як захисників старого, пергнилого й антинародного — словом, реакції. Це мусіло найбільш злякати бюрократичну верхівку радянського бльоку.

Звичайно, в Чехо-Словаччині напередодні окупації було ще мало демократії, а та, яка була, не була легалізована, узаконена. Влада далі формально і на ділі була в руках однієї партії; не був проведений поділ влади, зокрема незалежнення судівництва, що є першою передумовою демократії. Проте, коли б не було радянської збройної інтервенції, емансипаційний рух народу йшов би там у цьому напрямі, і навряд чи комуністична партія мала б силу цьому протиставитися. Це був би цікавий експеримент, коли комуністична партія мусіла б правити державою за згодою народу. Такого досі у світі не було. Це була б велика перемога ідеї демократії над доктриною і практикою комунізму.

2) Чехо-словацький експеримент треба розглядати в контексті з панівними від довшого часу спробами деяких марксистських теоретиків, зокрема поза залізною завісою, реабілітувати марксизм як соціально-політичну доктрину. Це є теорії про т. зв. гуманістичний чи гуманізований марксизм, у протиставленні до марксизму інституційного, отже того, який на практиці виявляється в різних комуністичних державах. Одним з найбільш видатних експонентів таких поглядів є польський філософ Лешек Колаковський. У студії п. н. «Назустріч марксистському гуманізмові», що останньою появилася в англійському перекладі в Нью-Йорку, він каже, що «інституційний марксизм» є перекрученням чи навіть насильством над ідеями Маркса; що він спирається на силу, а не на переконування людини; що він творить програми та завдання і накидає їх народові незалежно від того, чи вони для народу корисні, і без того, щоб сам народ міг про них висловитися. Чеський філософ Ян Світак усе зло інституційного марксизму бачить у тому, що Ленін та його партія силою накиннули всім

комуністичним партіям власну інтерпретацію марксизму і проголосили її догмою. У празькому журналі «Студент» від 15 травня 1968 Світак так з'ясовує ці справи: ленінізм — це марксизм пристосований тільки і виключно до російських умов. Провідною концепцією російського марксизму є канонізування партії не тільки як монопольної влади над народом, але також як єдиного інтерпретатора марксизму. А що влада в комуністичній партії Радянського Союзу опинилася в руках однієї малої групи, а відтак однієї людини, та людина сама визначала те, «що корисне для пролетаріату». Хто думав інакше, того ліквідували. У російському виданні, каже Світак, марксизм перетворився з наукової доктрини розвитку суспільства на ідеологію і релігію. Відмінна думка розглядається як ересь і відступництво. Тому метою сучасного марксизму, — продовжує Світак, — повинне бути повернення до джерел, повернення первісного гуманістичного характеру марксизму і зрвання з російською спадщиною.

Абстрагуючися від того, наскільки такі намагання реабілітувати марксизм реальні або утопійні, фактом залишається те, що вони ворушать сьогодні численні уми комуністичного світу, зокрема поза залізною завісою. Немає сумніву, що чехо-словацька революція дасть міцний поштовх цьому інтелектуальному ферментові.

3) Чехо-словацький експеримент кидає багато світла і ставить в нову площину питання теорії і практики боротьби та еventуальної революції поступових елементів комуністичних держав проти панівної там сьогодні тоталітарної диктатури. Раніше головною антирежимною силою в комуністичних державах були національно-демократичні або націоналістичні елементи. Проти них комуністичним вождям було порівняно легко боротися, як, мовляв, проти реставраторських, реакційних сил, що хочуть повернути минуле. Самих же себе ті представники інституційного комунізму в Москві, Варшаві, Східньому Берліні чи в інших столицях називали носіями нового, поступового, гуманного.

Сьогодні становище міняється. На сцену виходить новий фактор. Сили, що в Чехо-Словаччині виступили проти радянського типу комунізму, з його традиційними рисами тоталітарної диктатури, повної підпорядкованості інтересам Росії тощо, є за своєю природою силами поступовими. Вони не заперечують соціалізму, усусільнення засобів виробництва, але вимагають політичної і соціальної демократії, національно-державної незалежності, а саму Москву та її сателітських вождів ставлять у ролю захисника старого, ворога свободи, експлуататора працюючих.

Нове в цій ситуації є також те, що в Чехо-Словаччині ролю революціонерів, носіїв нового, гуманного взяли на себе деякі провідники панівного комуністичного режиму, себто комунізму інституційного.

У свій час Іван Багряний писав, що кадри майбутньої української революції є в компартії. Як буде на Україні, ми

не знаємо. Але сучасну чехо-словацьку революцію ведуть люди з партквитками.

4) Постава офіційних державних кіл Заходу до чехо-словацької революції, зокрема до окупації Чехо-Словаччини, переконує, що існує між ними і Радянським Союзом неписаний, мовчазний договір про поділ сфер впливів. Це стосується не тільки США, але в не меншій мірі Франції чи Англії. Це ставить народи радянського блоку у важке, але виразне становище. Вони можуть шукати моральної підтримки тільки серед співзвучних елементів світу, в тому числі і Заходу, до яких може апелювати ідейний зміст сучасного емансипаційного руху поза залізною завісою. Одна з користей з цього та, що в таких умовах намагання Москви обвинувачувати вільні рухи поза залізною завісою в якомусь пов'язанні із «західними імперіялістами» — звучить просто смішно.

5) Чехо-словацька революція спростувала принципи національної політики компартії Радянського Союзу. Згідно з цими принципами значення нації, як категорії історичної, повинно малити в умовах соціалізму, а на перший план мало б висунутися понаднаціональна спільнота народів. Остаточно це мало б привести до «злиття націй». Газета «Правада» від 7 червня 1968 писала, що вже сьогодні «національна свідомість якісно набирає нового змісту і що основу цієї свідомости у щораз більшій мірі творять клясові інтереси будівників нового світу».

Тим часом у Чехо-Словаччині вийшло навпаки. Не в обороні клясових інтересів вийшли там маси на вулиці, але в обороні демократії і національної незалежності. А т. зв. пролетарський інтернаціоналізм радянського типу з'явився там у постаті танків, що їхали душити свободу. Національні гасла чехо-словацької революції є великою перемогою ідеї нації над російською концепцією солідарности соціалістичних націй. Була, правда, там солідарність націй, наприклад, солідарність чехів, словаків, українців та інших перед обличчям спільного ворога або солідарність Югославії та Румунії з Чехо-Словаччиною. Але ця солідарність випливала з природних національних інтересів тих народів.

Правда, в галузі національних відносин у сучасній Чехо-Словаччині не все найкраще. Революційні події міцно розбурхали шовіністичні настрої серед словаків, що привело до переслідування української меншости на Пряшівщині. Це зручно могла б для себе використати Москва. На щастя, як досі, українська меншість у Чехо-Словаччині виразно заявила себе по боці революції, в обороні самостійности чесько-словацької держави, а рівночасно легальними засобами обороняє себе перед словацьким шовінізмом.

Варто відзначити ще таке: в інтересі Москви є загострювати національну ворожнечу між чехами і словаками. Тому російські шовіністи косим оком дивляться на пляни перебудови Чехо-Словаччини на базі рівности і партнерства обох народів. Рівночасно вожді КПРС дуже проти утворення окремих компартій чехів і словаків. Справа ясна. Чехо-Словаччи-

на є єдина республіка. Якби там утворилися дві окремі компартії, тоді українці, білоруси, грузини й інші неросіяни в СРСР можуть запитати, чому вони не можуть мати власних окремих комуністичних партій, що не були б тільки територіальними відділеннями КППС у Москві.

б) Найбільш імпозантним явищем чехо-словацької революції є постава народних мас — їх мужність, патріотизм, єдність, здисциплінованість, довір'я до проводу. Передусім цій поставі треба завдячувати, що Москві не вдалося посадити в Празі квсілінга. Коли в перший день окупації радіо Влтава, що знаходиться в руках окупантів, повідомило, що твориться новий секретаріат ЦК в складі Драгомира Колдера, Альойза Індри і Василя Біляка, населення прийняло це повідомлення з таким обуренням, що ніхто з цих кандидатів не відважився почати будь-яку діяльність. Фальшивка кремлівських пляновиків була відразу розкрита. На заклик свого уряду народ відмовився від будь-якої співпраці з окупантами, публічно виявляв до них погорду. Але рівночасно населення міст та сіл вступало в дискусії з окупаційними військами і вказувало їм на безправність інвазії. Відразу була налагоджена підпільна радіослужба, що інформувала населення про становище, спростовувала брехні окупаційної пропаганди. Така постава народу давала моральну силу провідникам, які зрештою за їхньою кар'єрою були звичайними партійними апаратниками і лише в революційних умовах ставали справжніми репрезентантами народних інтересів.

Коли 21 серпня, після підступної окупації, член чехо-словацького ЦК Ян Піллер, що був відомий з вислужництва Москві, зголосився у президента Людвіга Свободи з готовим списком нового уряду (Дубчека, Смерковського, Черніка вже арештували), Свобода відповів, що він не буде ні з ким переговорювати, поки не будуть звільнені легально вибрані члени ЦК і уряду. Не помогла також пресія амбасадора СРСР Степана В. Червоненка і головнокомандувача окупаційних військ генерала Павловського. Коли на другий день Свободу повезли до Москви і там після величавого привітання на лєтовіщі з усіма почестями, включно з гарматними салютами, — мовляв, може, вдасться людину купити, — йому запропонували розмови, Свобода відмовився, поки не привезуть арештованих, як повноправних делегатів.

Тільки в умовах такого високого морального клімату серед народу і провідників можна зрозуміти заяву редактора газети «Руде Право» Ольдржіха Швестки, якому закидали, що він кликав радянські війська зайняти Чехо-Словаччину, який написав у цій же газеті: «Я не зраджував своєї країни, я не був між тими, хто закликав війська Варшавського договору окупувати Чехо-Словаччину».

Яке далеке це мислення від мислення багатьох київських партбюрократів, для яких не існує поняття української батьківщини, а служба чужому імперіальному центруві вважається чимось, чого не треба соромитися!

Правда, однією з традиційних рис сучасних окупантів Чехо-Словаччини є підступність і винахідливість у деморалізуванні поневолених народів. Тому неможливо передбачити, як виглядатиме ця країна за рік чи навіть за місяці. Певним однак є, що як довго існує серед народу і проводу моральний клімат, що виявився в перших днях окупації, так довго окупантам не вдасться розкласти народи Чехо-Словаччини з середини. Хоч яка була б остаточною доля чехо-словацької революції, сьогодні можна вже сказати, що вона матиме непроминальне, глибинне значення не тільки для життя й долі народів тієї республіки, але й для народів усього комуністичного світу.

7) Безперечним наслідком чехо-словацької революції буде загострення внутрішнього режиму в радянському блоці. Вже від часу квітневого пленуму ЦК КПРС прокотилася по всьому СРСР хвиля масових зборів, лекцій, конференцій, бесід: людей переконують, закликають до пильності, перестерігають, погрожують, мовляв, на «монолітну єдність» радянських народів зазіхають західні імперіялісти, буржуазні націоналісти тощо. Звичайно, справа зовсім не в підступних намаганнях Заходу. Якби його взагалі не було, прагнення народів СРСР до політичної та соціальної демократії і національної незалежності, до свободи мистецької і літературної творчості були б не менші, ніж сьогодні. Чехо-словацька революція ці прагнення посилила, але вона їх не народила. Тому навіть найбільша армія затискувачів свободи не спроможна їх задушити.

Якраз події в Чехо-Словаччині дають цьому найкраще свідчення.

Оспорювання - нова площина суспільних відносин

Кирило Митрович

В одній розмові з Сартром, коли були в повному розгарі «травневі події» в Парижі, один з провідних діячів цих подій Даніель Кон-Бендіт так відповів на питання про програму ним очолюваного «Руху 22 березня»: «Очевидно, всі були б заспокоєні (Помпиду насамперед), коли б ми заснували нову партію, заявляючи, стільки в нас членів, такі наші цілі й ось так ми думаємо їх здійснити. Всі знали б, з ким мають справу і швидко знайшли б засоби оборони. Вони не мали б більше перед собою „анархії“, „безладдя“, „бушування без керми“. А сила нашого руху в тому, що він опирається на „некеровану“ спонтанність, що він розвивається без унапрямлювання, без бажання капіталізувати для себе акцію, яку він розпочав. Для нас сьогодні є дві можливі розв'язки: перша — це зібрати п'ять осіб з доброю політичною освітою й зобов'язати їх зредагувати політичну програму, висунути негайні домагання, які виглядали б переконливо, й казати: „Це домагання студентського руху, робіть з ними, що хочете“. Це зла розв'язка. А друга: довести до розуміння існуючого стану, не всіх студентів, навіть не всіх маніфестуючих, але якнайбільшу кількість з них. Для цих не потрібно творити відразу якусь організацію, оформити програму, бо це було б зразу паралізуючим чинником. Єдина перспектива для руху — це якраз таке безладдя, яке дозволяє людям висловлюватися вільно і може довести до якоїсь самоорганізованості. Так, наприклад, треба відмовитися тепер від величавих мітингів, а радше створити групи для внутрішньої праці й зовнішньої дії...»

Ця заява Кон-Бендіта точно віддзеркалює стан, можливості й перспективи, перед якими стояли студенти, молоді робітники й та частина суспільства, яка підтримала маніфестантів. Вона так само показує, що було позитивне, надійне, а що незріле, наусвідомлене й безнадійне у цих «травневих подіях».

Основне гасло, яке висунули студенти та яке відтоді не перестало бути предметом роздумування — це гасло «оспорювання» — «контестасьйон». Воно зовсім відповідає духові заяви Кон-Бендіта: йдеться не про поширення й здійснення

ясно визначеної програми, а про критичне ставлення до всього готового, про «не-приймання» шляхом автоматичного перебирання усталених норм і форм суспільного життя, про оспорювання авторитетно пропонованих правд, аж до заперечення й відкинення їх. Оспорювання поєднує в собі первні демократичної конфронтації думок з первнями динамічного домагання, включно з революційним здобуванням засобів до здійснення мети.

Безперечно, Кон-Бендіт і деякі його соратники не зовсім так розуміли оспорювання. Вони прикрили за цим гаслом свою, зовсім не нову, доктрину анархізму, яку почали у відповідний момент ударним, зовсім не анархічним способом накидати зрушенням масам молоді. Але і маніфестації, і значення «травневих подій» їх переросли, і тому потрібно глибше замислитися над унаявленими проблемами та висуненими гаслами.

Цікаво відзначити, що ще не закінчилася аналіза та повне усвідомлення іншого модного й глибокого змістом гасла (маємо на увазі «діялог»), а тут уже його витискає нове гасло. Яка між ними різниця, в чому таємниця притягальності нового гасла? Діялог, як і дискусія, є суттєвими вимогами демократії. Вони однак являють собою передусім моральну вимогу до співрозмовця. Оспорювання є більш активною методою: це метода домагання й здобування. У кризові часи переходу з одного етапу суспільного життя до другого, у зустрічі двох генерацій, у стані емансипації підлеглих народів трудно уявити собі демократичний підхід без оспорювання чи навіть без революції. Можна навіть твердити, що оспорювання переключить традиційну альтернативу між еволюцією і революцією, даючи в руки тих, що вимагають, за сіб, який є дійсним шляхом здобування і не виключає й революції.

Ця революція однак, як показує паризький приклад, була б не несподіваним вибухом накопичених сил, а найвищим ступенем натиску опозиційних сил, що в черзі посиленних ступенів домагання може стати «мирною революцією», хоч і не менш радикальною в своїх наслідках. На щастя, у Парижі так не сталося, хоч кожний знає, що напередодні відомої промови президента де Голля доля уряду й режиму була перерішена.

Кажемо — «на щастя», бо сили, які стояли на порозі влади, не мали ніякої точніше визначеної мети і правдоподібно відступили б перед якоюсь черговою олігархією — військовою або ідеологічною. Паризькі події були випробуванням, якщо не «генеральною пробою», в цьому й їх значення на майбутнє. Іще не закінчена аналіза цього значення і не оцінено всі його складники, включно з тими, які спричинили невдачу або, навпаки, дали змогу генералові де Голлеві одним помахом змести вуличний бунт та довести до легального закріплення влади шляхом нових (і виграних) виборів.

Оспорювання в теперішній формі є новиною й порівняно з традиційними марксистськими методами боротьби.

Найкраще ілюструє це постава французької комуністичної партії. Вона веде від років зatoryбу боротьбу в економічній і політичній ділянці в площині клясової боротьби. Шляхом страйків завдає удари існуючому ладові й домагається економічного та правового покращення позицій робітництва. Її кінцевою метою, одначе, залишається брутальне повалення існуючого ладу і насильне, диктаторське («диктатура пролетаріату») встановлення нового режиму з знищенням теперішніх пануючих кляс як політичної сили. Тому ця партія не включалася в «травневі події», аж поки не заіснувала небезпека, що вони перейдуть понад її головою й поза її впливом. Але тоді вже було запізно. Ні студентство, ні робітництво вже не стали під її виключний чи переважаючий вплив. До того ще, кинуте партією гасло «за народну владу» перетворило оспороючий хід подій на небезпеку вуличного перевороту й стало приводом до відступу всіх тих сил, які не бажали вскочити в невідоме.

Сьогодні можна сказати, що марксистська теза боротьби кляс та революційне насильство не є достосовані до можливостей сучасного демократичного суспільства, і як такі вони відпадутъ. А якщо мати на увазі, що навіть у країнах не розвинених і колишніх колоніях марксизм призвів до політичного й економічного догматизму й консерватизму, то постає питання про майбутню роль марксизму в суспільних процесах нашої доби.

Це питання виразно поставили деякі марксистські теоретики. Вони пропонують повернутися до джерел марксизму, «наново прочитати Маркса», — як каже один з них, Альтюссер. У цій перспективі марксизм знайде своє історичне місце як одна з метод аналізу модерного капіталістичного суспільства й одна з пропозицій переходу на новий етап економічних та суспільних структур людства. Але в цій ролі марксизм мусітиме вміститися в рамках процесу оспорювання й мусітиме вдоволитися частинним, меншим чи більшим прийняттям його тез.

Залишається фактом, що в травневих паризьких подіях найбільш динамічну роль відіграли різні марксистські групи: сталіністи, троцькісти, маоїсти, кастрівці. Але вже їхній поділ та чисельна меншість, а ще більше програмовий хаос показують, що вони тільки скористалися з сприятливих умов. Цей процес буде продовжуватися поза ними у незалежно від їхніх, по суті перестарілих, назадницьких поглядів. Тут варто ствердити, що урядові кола, зокрема в особі самого генерала де Голля виявили не абияку здібність сприймання нових вимог. Проекти автономії культурних, суспільних та економічних секторів життя і принцип співучасті всіх працюючих у керуванні установами, членами яких вони є, йдуть шляхом, який накреслено процесом травневого оспорювання. Сьогодні трудно сказати, як далеко та наскільки принципово будуть дотримані декларації уряду в цьому напрямі.

Тим часом варто відзначити, що паризькі події, як і подібні студентські заворушення в усьому світі, мали свої об'єктивні причини. Вони досить виразно з'ясовані в одному інтерв'ю А. Жейсмара, представника Синдикату високих шкіл, який особисто відіграв також відповідну роллю в «травневих подіях». Як виявилось пізніше, він більше намагався просунути свої політичні ідеї під покришкою синдикальної акції. За це був усунений з своєї посади. З його діагнозом ситуації можна погодитися, але не з висновками. Ось що він заявив:

«Перед обличчям нової індустрійної революції виховні системи, які основані на накопиченні знання та мають на меті просте засвоєння культурної спадщини, виявляються недостатніми, щоб довести до належного їх застосування. Це недостосування торкається різних ступнів виховання: початкового навчання, яке не належно цілеспрямоване; середньої школи, яка залишається в полоні схем перестарілого та фальшивого гуманізму; високих шкіл, які відмовляються підготувати до інших зайнять, крім досліду й педагогії (не даючи при тому майбутнім викладачам ніякої педагогічної освіти). Всі європейські країни в тій чи іншій мірі переживають кризу виховної системи, що й приводить до нарад міністрів та студентських маніфестацій в усіх столицях, від Барсельони до Берліну та Варшави... Криза університету і політична боротьба мас, яка вийшла з неї, виявили енергійно, хоч іще дещо неясно, прагнення до цілковито нового суспільства. Це суспільство, соціалістичне в економічній площині, могло б створити передумови революції в культурній площині: відкинення авторитарних відносин на основі ієрархії знань, зміна ієрархії заробітків, основана так само на знаннях. У такому суспільстві, надвишки багатства, як вислід суспільної продукції, були б призначені не на споживання нових продуктів, відмінних від старих тільки функційно, а не суттєво, а на соціальні капіталовкладення: здоров'я, навчання, мистецтво були б між першими. Конечність спеціалізації в роботі була б замінена можливістю навчитися й працювати в декількох ділянках протягом життя, і то не тільки в залежності від економічних вимог, але порядком вільного вибору. Сучасний рух унагляднив ще інший аспект, який не менш важливий у теперішніх умовах: конечність і можливість таких форм політичного вислову, в яких може брати участь спільнота в її повноті...»

Ці думки Жейсмара натякають на ті теми, які з часу «травневих подій» є предметом глибших теоретичних студій: реформа навчання й загальний доступ до культурних wartości; більша практична свобода й автономія осіб та суспільних груп; співучасть усіх у вирішуванні та керуванні справами, до яких вони причетні.

Варто ще зацитувати інший вислів того ж Жейсмара у відповідь на запит, чи котре з суспільств, які сьогодні називають себе «соціалістичними», може служити для нього прикладом чи моделем: «Всі спроби — Куби, Альжіру, Югославії, Чехо-Словаччини, Росії (? — К. М.), Китаю — гідні

уваги і можуть послужити багатим досвідом. Однак немає країни, за моїми відомостями, яка досягнула б такого розвитку економічного, культурного і соціального, як Франція, де корінні зміни зарисувалися».

Ця цитата показує, що в Жейсмара та його однодумців, лівих з принципу, залишився ще деякий критицизм щодо режимів, які «непомильно» привласнюють собі пророчі покликання для майбутнього добра людства... До теоретичного в'яснення висунутих проблем потрібно було б повернутися в окремій студії.

*

Було б цікаво ще приглянутися, в якій мірі гасло оспорювання може стосуватися й української дійсності. Здається нам, що відповідь на це питання може бути тільки позитивна. Українська дійсність на рідних землях і в діяспорі є в стані змагання. А якщо так, то не стільки дискусія чи діалог, як передусім оспорювання, аж до революційних вимог, відповідає цій дійсності.

Добрим прикладом на це є методи й шляхи боротьби українських інтелектуалістів на батьківщині, які в більшості залишаються марксистами, комуністами, але вони оспорожують, а то й заперечують теперішній комуністичний режим на Україні. Думаємо, що й загал українського народу, який прагне докорінних, революційних змін на українських землях, в даний час найуспішніше міг би шляхом оспорювання (і то в основних ділянках життя — культурній, економічній, соціальній, внутрішньо- і міжнароднополітичній) довести до бажаних змін. Можна тільки жаліти, що такі вирішні соціальні прошарки, як робітництво і технічні та адміністративні кадри, залишаються чи не цілковито поза цим процесом оспорювання. Можна навіть сказати, що поки так буде, бажані зміни не здійсняться. Здається, що підтверджується традиційна правда про суспільну поставу українського загалу: це є або тихе достосовництво («тихше води...»), або революційна анархія.

Подібне можна сказати про життя в діяспорі. По одній стороні панує традиційний конформізм, культ закостенілого традиціоналізму в культурній, релігійній і суспільній площинах, брак принципової єдності та спільних авторитетів, нездібність застосувати нові методи, стати на нові шляхи, перестарілість керівних кадрів, які доживотно, а іноді й «спадково» (в дослівному чи поширеному значенні) тримаються своїх постів, нездібність належно змобілізувати і використати наявні фінансові та людські засоби. По другій стороні є молода генерація, вирощена або народжена вже на чужині, яка або попадає в конформізм і йде старими вибоїнами, або тільки формально тримається батьківських традицій, а в дійсності поринає у фахове, культурне й політичне життя нового довілля.

У діяспорі не менше потрібно застосувати оспорювання, не приймати беззастережно наші суспільні, культурні, релігійні та соціальні норми й «обрядовість», а довести до змін у визначенні цілей, метод та форм і органів нашої праці. Як приклад труднощів, варто вказати на затяжну дискусію в обговоренні міжнародного становища України, на незгоду і нездібність онови в житті наших церков, на неплідність наших наукових установ всупереч намноженню нових фахових кадрів, на застій у використанні економічного потенціалу діяспори (непродуктивні земельні та нерухомі капіталовкладення), на творення нових фіктивних «керівних» чи репрезентативних організацій (ПАУК, КООГЦУ, СКВУ). Треба з притиском зазначити, що такий стан далі триватиме, якщо нова генерація не посяде в найближчому часі провідних місць у чільних органах діяспори, перетворюючи їхні форми й дух на успішні, ефективні засоби дії.

Тільки оспорююча молодь у діяспорі може знайти спільну мову з оспорюючою молоддю на рідних землях і довести до корінних змін в українській дійсності. Треба, щоб ця молодь вийшла з «підопічного» стану, в якому її або нагинають до старих норм і форм, або викидають у чуже море. Треба, щоб старша генерація відкрито й позитивно поставилася до спроб молоді, взяла ризик ставки на молодь, лишила їй поле й засоби дії і, щобільше, вимагала новаторства. Що так не є, найкращим доказом є те, що в справах Світового конгресу вільних українців нова генерація не взяла участі ні в підготові, ні в проведенні його, ні у вислідах. До голосу прийшли черговий раз старші та молодші представники конформізму. За «Народним Малахієм» можемо повторити: «Потрібна негайна реформа людини...!»

Повертаючися до нашої вихідної теми, хочемо ствердити, що процес, який зрушив молодь (зокрема університетську) усього світу, є складним явищем, і хоч ми оцінюємо його позитивно, проте не бажаємо спрощувати його. Зокрема слід підкреслити небезпеку нового фанатизму, містифікації, появи старих догм у нових шатах. Оспорювання може бути правдивою, гуманною формою дії тільки під умовою, що воно збереже в своїй суті здоровий критицизм. Безперечно, це торкається передусім так потрібного оспорювання в українській дійсності.

Студентський бунт у Німеччині

Катерина Горбач

Німецькі прогресивні журналісти, добрячі соціологи та мудрі політики потішають усіх тих, хто занепокоєний чи обурений студентськими і школярськими «революційними претенсіями», що ця хвиля не обмежується Німеччиною, що цей бунт молоді сягає від Америки через Європу до Японії; заспокоюють інших і самих себе романтичними уявленнями про конфлікт генерацій, шукання нового шляху серед молоді, про молодіжні емоції, втечу від життя, «протест», не беручи до уваги того, що ці чинники не вияснюють і не розв'язують проблеми явища; не беручи до уваги відміни поміж всякого роду «гіппі», чисто соціологічного явища — з одного, і політичного заангажування школярів і студентів, з другого боку.

Як у повоєнній Німеччині, де загальний життєвий рівень піднявся до досі незнаній висоти, якраз в останні роки ідеологія і взагалі зацікавлення суспільними та політичними питаннями здобули собі таке велике місце серед молоді? Чи це просто змужження, чи це «кероване і фінансоване», як твердять і потішають себе наші противники, чи вистачило б «перегнути усіх цих патlachів через коліно» — і ця проблема зникла б, міщанин мав би свій самозадоволений спокій, а чи ми маємо справді серйозні наміри?

Після німецької воєнної і моральної поразки, що стояла під знаком ідеології, у післявоєнні роки запанувало поміж німецькими інтелектуалістами в пресі поширене упередження до всякого роду ідеологій, лівих чи правих; це був час екзистенціалізму, потім нігілізму; це був час генерації, якій тепер під сорок. Ці люди, що зростали під час і після війни, пережили біду, голод, почали цікавитися головне своїм добробутом. Як ствердили демоскопи, вони визначаються «критичністю» до всяких ідей.

Суспільство уподобало собі ролю ліберальних демократів, що без власної ідеології давали молоді тільки ідеологію антикомунізму, — це ще був час «холодної війни». У 1956 році заборонили німецьку компартію, і комунізм вважався роками несальновим; а для зовсім молодих, що їм ніхто не вияснював суті цієї ідеї, а, з другого боку, не відповідну до неї структуру компартії, це все набирало таємничого і романтичного характеру.

Так молодь виховувалася роками, вона була зовсім аполітична і хібащо захоплювалася фразами демократії і свободи Заходу. Щойно на початку 60-их років, з закінченням холодної війни, коли виявилось, що американці наперед зна-

ли про плян побудови муру в Берліні, що всяка балаканина про мир і свободу — це тільки фрази, а за ними стоїть тверда реальність економії й торгівлі; коли в ім'я миру і свободи американці в Азії накидають свої інтерпретації цих понять іншим народам і все далі ескалюють війну у В'єтнамі, — щойно тоді студенти стали глибше замислюватися над вартістю цих ідеалів, над їхньою щирістю.

Поштовх прийшов з Берліну, де всі ці конфлікти виникали у скученій формі, куди все частіше приїжджали диктатори Африки та Азії, щоб сказати кілька фраз під муром і взяти за те гроші «на допомогу для народу», де виникла спершу проблема реформи самих університетів, тому що заснований там у 1949 році «Вільний університет», що мав ліберальнішу від інших німецьких університетів структуру, щораз більше до інших уподібнювався.

Політика партій координувалася щораз ближче, згодом при створенні великої коаліції в Бонні всяка потенційна опозиція в парламенті зникла. Німецькі соціал-демократи, правда, вже при кінці минулого століття відійшли від своєї первісної соціалістичної програми, але в останні роки вони спеціально, щоб здобути голоси потенційних виборців міщан, перейшли на помірковану, консервативну лінію, і то коштом прогресивних ідей.

У 1960 році соціал-демократи виключили з партії свою студентську причіпку СДС (Соціалістичну студентську спілку) за її надто ліві тенденції.

У 1950-их роках наступило економічне процвітання, т. зв. «німецьке економічне чудо», у країні запанував незнаний досі добробут, а водночас структура системи залишилася та сама, що й перед війною, вона вже раз допровадила до фашизму. Партії вже не гарантували і не гарантують демократичного розвитку суспільства, бо в самій їх структурі вже панує механізм, який не допускає імпульсів знизу, а диктує напрям згори, і це дає паралельний образ структури держави.

Америка, що довгочасно репрезентувала добробут і з ним приносила до Німеччини також різні напливи звичок та ідей, скомпромітувалася через свою недвозначну політику в Азії, разом з нею скомпромітувалася ідея антикомунізму, і розвиток, що наступив в СДС ще далеко перед тим, охопив тепер широке коло студентської молоді. Духовий розвиток пішов від критичного сприймання і спостереження довкілля, від намагання зреформувати й усунути хиби в ім'я пануючих ідей капіталістичної демократії та її законів до перебрання іншої ідеї: ідеї соціалізму в її розмаїтих можливостях — від ортодоксального комунізму до неомарксизму й анархізму.

Усе це — поворот до старих уже ідей минулого століття. Змінилися лише деякі терміни, бо змінилася матеріальна ситуація суспільства, його пропорції, змінилася політична й емпірична ситуація комунізму: усі намагання реалізувати його скомпромітувалися з різних політичних причин.

Існують прихильники різних течій поміж нинішніми соціалістами: є маоїсти, леніністи, троцькісти, прихильники

Кастро чи Гевари; і всіх їх єднає невдоволення теперішнім ладом, а головне — намір змінити його революційним способом.

Усі ці напрямки охоплюють загальною назвою неомарксисту; виринули нові інтерпретатори і пророки, як Маркузе, Дучке, Кон-Бендіт. Цей опозиційний рух об'єднався після створення великої коаліції під назвою «Позапарламентарної опозиції». До неї належать розмаїті групи, почавши від «Кампанії за демократію і роззброєння», що її почерк спільний пацифістам усього світу, від різних інтелектуалістів та мистців, що намагаються еволюційним способом позитивно привести країну до демократії, і кінчаючи нами, найрадикальнішою групою — СДС. Важко визначити об'єктивно причини, чому соціалізм прищепився так скоро й ефективно саме серед студіюючої молоді; простіше це вияснити нам, соціалістам, з нашої позиції.

Соціалізм — ідеологія найбільш гуманна, що дає раціональні вияснення всяких проблем, чим відрізняється від релігії; але ця відповідь не вичерпує психологічних причин цього розвитку. Коли б у Німеччині не заборонили КП, коли б не конфіскували її програм, таємно накручуваних на циклостилі по різних школярських організаціях, коли б молодь бачила відверто догматизм цієї партії, вона б, може, підходила більш критично до її ідеологічної бази.

Соціалізм, як мало яка інша ідея, є ідеологія групи, бойовничої групи, а це викликає в її членів свідоме чи несвідоме почуття зверхности над «реакціонерами», а в молодшій генерації почуття меншевартости, неприналежности до групи, почуття щось проґавити.

Очевидно, ми тут також маніпулюємо: не важко захопити учнів політикою, відповідальністю, коли в них немає іншої ідеї. Від різних проєктів до реформи університетів, «демократизації» шкіл рух перенісся на загальну політику, на критику державної політики. І, нарешті, відверто себе називаючи соціалістичними, поставали різні теоретичні моделі просвіченої анархії, демократичної системи рад та інші теорії; але ці конкретні уявлення ніколи не ставали ціллю більшого числа групи.

Згодом соціологічний жарґон, не зрозумілий не тільки робітникові, а також й інтелектуалістові, зовсім перейшов у вжиток навіть 15-річних школярів. СДС і на цьому відтинку захопив головну ініціативу, вишколив гурт діялектично вправних реторів та провідників і здобув собі своєю власною маніпуляцією та демагогією багато ворогів. Заклик Дучке стосувати насильство, правда, не супроти людей, а супроти речей — вибиті шиби, запалені авта, викликав багато критики також і з боку прогресивного населення; та й далеко не всі студенти, невдоволені пануючим порядком, хочуть називати себе соціалістами. Але радикалізація також і демонстрацій викликала сильний опір поліції, її тверду реакцію, і це знову принесло нам солідаризацію, навіть поміркованих груп.

Чим більші репресії з боку поліції, установ і навіть батьків, тим більше молодих людей приєднується до нас і

солідаризується навіть з нашими непопулярними методами.

СДС вважав своїм завданням політизувати суспільство, штовхнути людей до критичного думання, і дії, що роками обмежувалися «демократичними» засобами, як дискусії і листівки, стають дедалі більш провокативними, бо ми впізнали досвідом останніх років, що без провокації годі звернути увагу людей на певні проблеми і факти. І щойно останнім часом політика стала знову першою темою розмов. Для нас особисто це не надто втішне, бо рідко колинебудь хтось піднесе голос на нашу оборону, а якщо й так, то напевне не робітник. Про експлуатацію робітника в первісному значенні нині в Німеччині говорити важко, навіть первісний пролетаріят вже не існує, нині Німеччина належить до країн з найвищим життєвим рівнем і з найкращим соціальним забезпеченням.

Нині ми переносимо ситуацію на психологічно-політичний відтинок, ми говоримо про маніпуляторів і маніпульованих. Сучасне суспільство індустріялізоване, Німеччина — держава індустрії, й індустрія визначає політичну лінію держави, згідно з її економічними інтересами; і це конечне, коли б ці інтереси були інтересами народу, а не індустрії.

Коли однак надалі існують монополії, коли політики — це тільки маріонетки індустріяльних олігархів, коли при офіційних ворожих стосунках до певних держав водночас з цими державами нав'язуються широкі економічні зв'язки, коли через всякі торговельні зв'язки і бізнес промовчуються злочини інших держав, коли монополізація панує навіть у пресі, що диктує політичну думку населення, тоді держава і суспільство в небезпеці котитися знову у фатальному напрямі передвоєнних років. У такій державі потрібна тільки економічна криза, щоб допровадити до ідентичної ситуації. Психологічно ґрунт на це підготований.

Очевидно, у такій державі нікому не потрібні критичні громадяни, політично свідомі люди, бо вони не вигідні; потрібні смирні працівники індустрії, і на таких виховують уже учнів у школі. «Спокій — перший громадянський обов'язок». Ця часто цитована фраза є симптомом такого наставлення.

У Німеччині духово найсильніша група — міщанство, для якого немає більшого жаху, ніж хаос й анархія. Тому те саме міщанство стало найзапеклішим ворогом молодіжного руху, тим більше, що ці молоді стали щораз гостріше виступати проти традиційних престижєвих норм цього ж міщанства, що почуває себе враженим у своєму самозадоволенні.

Для всього соціалістичного руху нині найбільша проблема, що робітнича класа, від імени якої проводяться ці різні акції, ставиться до нас одверто вороже. Робітники нині в Німеччині стали міщанами, з них зробила міщан преса й довілля, і вони задоволені тим ладом, що їм дав матеріяльний добробут. А учасники молодіжного бунту — майже виключно діти вищого міщанства, вищих урядовців, академіків, фабрикантів, аристократії, поміж нами робітничої молоді майже немає, і нам важко виправдати зміст нашої ідеології.

Усі ми боремося проти почуття «елітарности», але усі знають, що та студентська група, до якої ми належимо, теж елітарна, і ми бачимо конечність цієї елітарности.

Але теорія Маркузе, що революція перенесеться з університетів і шкіл до фабрик, досі не підтвердилася. Носії цієї революції до фабрик дістають добре в спину, і студенти все більше ізолюються від суспільства, а радикальні студенти від решти студентства. Теоретичні намагання поставити університет на одну ідейну площину з фабрикою, студента коло робітника залишилися ілюзією, не вдалися через нехіть самих робітників, що їм наміри студентів здаються витівками панків, яким надто добре живеться.

Виявилось при різних акціях, що для їхньої успішности потрібний сильний фронт репресій з боку поліції та влади; виявилось, що рух, що так скерований «антиавторитарно», без керівного ідеолога не може утриматися, йому треба авторитету і постійних, виразних пунктів конфлікту, тому що більшість членів потребує «геппенінгу». Уже саме явище організації на ідеологічній базі, навіть якщо вона кількісно не дуже сильна (СДС нараховує всього 2 000 членів), спричиняє стагнацію дальшого духового розвитку її, вона починає розкладатися, видихатися з-середини, і без власне вищезгаданих конфліктів, що на якийсь час з'єднують членів усіх переконань в одну акцію, вона мусить розпастися.

Цей розвиток в СДС накреслювався вже давніше. Усякі інші студентські групи через свої помірковані або взагалі вакантні напрямки обмежуються солідаризацією з нами або офіційним відмежуванням і виступами проти акцій радикалів. При кінці серпня цього року на останній конференції делегатів виявилось випорожнення цих різних напрямків поміж соціялістами; воно виявилось також в останніх виступах, що з політичних демонстрацій і провокацій перейшли до компромітуючих, більш чи менш дотепних антиавторитарних «геппенінгів».

Наш рух розколовся і як серйозний політичний фактор, мабуть, на якийсь час завмер, тому що в'їхав у протиріччя і непослідовності. Діалектика процесу сягає так далеко, що не дається більше визначити, чим, наприклад, ми більш невдоволені, реакціонером, бо він сліпий реакціонер, чи прогресистом, бо він псевдопрогресист і затуманое дійсність...

Може, треба приєднатися до думки злобних журналістів, які ствердили, що тепер потрібний новий «атентат», бо інакше рух згасне. Важко робити прогнози, новий семестер покаже, чи візьмуть верх неполітичні анархісти і відізолюються своїми акціями навіть від найбільш політично радикальних, чи після самокритики, розкладу і визначення нової лінії, може, й нової організації, молодіжний соціялістичний рух буде далі розвиватися і виконувати своє політичне та соціологічне завдання.

Москва — Нью-Йорк

КІЛЬКА ДУМОК ПРО СТУДЕНТСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ

Марта Богачевська

У дванадцятому столітті в Больонї студенти звільняли професорів з праці. У двадцятому столітті в Нью-Йорку студенти домагалися участі в управлінні університету і плянуванні курсів навчання. Упродовж усіх століть розвиток університету позначений студентськими заворушеннями. Невдоволення студентів університетом, професорами та загальною освітньою політикою впливає з різних джерел, але засадничі проблеми лишаються незмінними, особливо в нові часи.

Університети постали в Західній Європі, щоб виконувати як академічну, так і суспільну функцію. Гуртуючи в собі інтелігентну та ідейну молодь, даючи їй більш-менш вільний доступ до великих учених доби, а згодом до книжок в усіх ділянках науки, університети немов би напрошували студентські заворушення, вибрики та сутички з довколишньою неуніверситетською публікою, для якої університети здавалися центрами чи то диявола, чи антицаризму, чи націоналізму, революції, безбожництва, комунізму чи, нарешті, капіталізму. Змінялися державні устрої, способи навчання, панівні ідеології, а студентські заворушення вибухали впродовж віків, часами потрясаючи держави, а частіше — ідеології.

Найбільш грандіозними та найтривалішими були студентські заворушення в царській Росії в 19 столітті. На переломі 20 століття страйки, які охоплювали вже не лише університетську, а й середньошкільну молодь, а подекуди навіть дітей початкових шкіл, ставали частим явищем. (1899 року учні одної з початкових шкіл Сибіру видали листівку, в якій зовсім серйозно писали: «Школа це наш Сибір, наша каторга, наше заслання... Тільки свобода розв'яже проблему шкільництва в Росії»).

У 1860-их роках, коли студентські заворушення вперше досягнули серйозних розмірів, так звана прогресивна громадська думка майже повністю стояла по стороні бідних та переслідуваних «академіків». Після революції 1905 року, в якій студенти остаточно втратили провід та контроль над ву-

личними демонстраціями, зауважуємо поворот громадської думки, як і прогресивного політичного активу імперії та самих студентів: студент-активіст перестав бути ідеалізованим героєм.

Деякі подібності

Сьогодні, коли в Америці після «мовчазної генерації» 1950-их років знову спалахнув студентський активізм, добре було б глянути на останній етап студентських розрухів у царській Росії, щоб поглибити дещо нашу історичну перспективу та надати цьому завжди хвилюючому питанню молодого бунтівника крихітку раціональної відстані. Попри засадничу різницю (брак свободи вислову у сучасній, як і в минулій Росії), існують паралелі між студентськими розрухами Сполучених Штатів Америки і Росії.

Цікаве те, що, попри незаперечну академічну свободу в американських університетах, поняття університетської автономії в тому специфічно європейському значенні, яке дозволяло швидконогим студентам кпити собі крізь університетські плоти з задиханих полицяїв, немає в Америці, з тої простої причини, що держава не надто втручалася в університетські справи. Натомість втручання мужів довір'я («трас-тіс»), які є легальними власниками університету і в деяких випадках можуть бути штатними урядовцями, можливе не тільки в теорії, але й на практиці. У Росії автономія була спорадична та обмежена. В обох країнах ідеал університетської автономії (подекуди ідеал гуманістичного навчання) веде до ударів з адміністрацією.

У Російській імперії уряд був творцем університетів. У США перші вищі школи поставали з приватної ініціативи сто років раніше перед російськими. Провідною ідеєю навчання в Росії була служба державі. Згодом поняття служби перенеслося на службу народові, на службу простому народові, а то й на службу революції. В Америці також утилітарна ідея навчання відогравала і відіграє велику роллю. Нині ця утилітарна ідея навчання віддзеркалює загальну організацію та технократизацію американського суспільства. Ніде однак сама дефініція науки не обмежена утилітарністю та власним зиском. Зудар утилітарної концепції науки з ідейно-академічним ідеалом був одною з рушійних сил студентських заворушень в Америці і в Росії.

Так звана ізольованість університету від світу часто спричиняла реакцію «практичних людей» проти університету. Купцям та мешканцям університетських міст студенти часто дратувати нерви. За середньовіччя бюргери побивали студентів (часто у відплату за різні пакості); у 1878 році московські купці влаштували порядне «ізбиєння» студентів, яке повторилося в реакції 1905—06 років. Сьогодні в Нью-Йорку модерні відповідники бюргерів домагаються гостріших заходів проти студентів та різнорідних «гіппісів».

Студенти самі не завжди відпорні на такий псевдоконсерватизм. Російські студенти («білоподкладочники») чванилися своїм величанням царя; цього року деякі студенти Колумбійського університету в Нью-Йорку не лише гордо, а й задержувато носили різнорідні значки з «правими» емблемами. Така поляризація підготовляє ґрунт для студентського бешкету — внутрішньої бійки студентів. Єдиний аргумент на виправдання президента (ректора) Колумбії Грейсона Кірка, чому він покликав міську поліцію до університету, — було бажання запобігти можливій (хоч не дуже правдоподібній) бійці між студентами.

Різні заворушення

Традиційно клясифікуємо студентські розрухи на «академічні», тобто ті, які спричинені недосконаlostями університету, і політичні, тобто такі, які віддзеркалюють суспільні та політичні проблеми країни. До того є ще звичайні заворушення молоді, що їх джерелом є надмір молодечої енергії та фантазії, при чому співдіють такі чинники, як алкоголь, гроші і, врешті, тиск навчання. Ці останні заворушення, хоч дуже мальовничі та забавні, не мають ні глибокого виправдання, ні значення, тому вони не входять у коло наших міркувань. Одначе деякі спостережники намагаються інколи обнизити усі студентські заворушення до цього рівня. Їхнім поглядам сприяє участь усякого студентського шумовиння у різних демонстраціях. Але навіть така участь (до речі, дуже обмежена) не міняє глибокої причини студентських заворушень.

Від 19 століття (а подекуди і раніше) суспільне походження студентів знижувалося. Бідніші студенти, для яких єдиною можливістю піднятися на вищий суспільний щабель був і є диплом, не ризикували б ним заради звичайнісіньких молодечих вибриків. Студентські заворушення продовжувалися та зростали з напливом студентів з нижчих кляс суспільства. У царській Росії, наприклад, де, попри спорадичні намагання уряду, суспільний рівень швидко демократизувався, студентські заворушення в другій половині 19 століття досягнули розмірів, далеко ширших, ніж навіть цього річний паризький спалах. Отже засадничу причину студентських заворушень ніяк не можна зводити до молодечих вибриків.

На чолі студентських заворушень як у Росії дев'ятнадцятого століття, так і в Америці двадцятого стоїть молодь так званих упривілейованих кляс: середня шляхта в Росії і її соціяльний відповідник в Америці — вища середня кляса. (У Нью-Йорку, наприклад, заворушення вибухли у престижівій Колумбії; у сусідньому Міському університеті, де навчання безплатне, відгук не був сильний; а в Бруклінському коледжі, де 80 відсотків студентів діти євреїв, які не

мали вищої освіти, намагання колумбійців організувати страйк закінчилося великим пшиком).

Ці провідники є ідейною молоддю у справжньому значенні цього слова. Русійною силою їхньої активності є не особистий зиск чи слава, а загальне добро. Як звичайно, дефініція цього добра не лише мінлива і неточна, але часто й неясно окреслена, особливо в сучасній Америці, де європейське ідеологічне філософування щойно починає набирати ширшої популярності.

Роля свободи слова

Причини студентських розрухів тісно пов'язані з концепцією функції університету в даний час, із структурою університету, з відношенням університету до ідеалів часу і з політичним та суспільним ладом держави. Бо кожний університет тісно пов'язаний з суспільством, в якому він знаходиться, і жодна автономія, навіть якщо така є, не в силі відмежувати університет від світу. Студентські розрухи можуть обмежитися академічними справами тільки в країнах, де панує свобода вислову та певна можливість справжнього протесту. Де цієї можливості немає, студенти відіграють роллю виразника суспільних бажань, як от у царській Росії чи в деяких сучасних африканських країнах. Отже традиційний розподіл студентських заворушень на політичні й академічні в дійсності академічний. Кожне заворушення студентів має свій відгомін у ширшому нестудентському середовищі.

У Росії не було свободи вислову. В Америці натомість існувала свобода протесту в різних галузях суспільного, політичного, релігійного чи робітничого життя. На американських студентах не тяжів обов'язок бути виразниками народної совісти; у Росії вони завжди такими були. У Російській імперії студентів називали (уживаючи фразу доктора Пірогова, повторювану до нудоти) «барометром революції». Студентські рухи були ластівками нових політичних домагань. При цьому жорстокі репресії уряду проти студентів сприяли визнанню подвигів студентства героїчними. Щобільше, студентські часи були особистою апотезою (як у Галичині) кожного свідомого патріота: тоді він найбільше ризикував (на ділі чи часто в уяві), найбільше мріяв, найбільше сподівався. Не диво, що, осівши після університетського буяння на нудній та політично розчаровуючій посаді, він підтримував студентську молодь.

В Америці є свобода вислову, включно з еротичними і політично-підривним елементами. Але ця свобода обмежена тим, що цікаве. На відміну від нашої української еміграційної преси, яка вулканно вибухає лявою принагідних статей про «нашу молодь», американці мало писали про «мовчазне покоління», а тепер обмежуються вокальними та мальовничими представниками сьогобічних шестидесятників. Чи існує в Америці зрив комунікації — спіре питання. Факт, що мо-

лодь почуває себе ізольованою від всього суспільства так званого «естаблішменту», інтегральною частиною якого вона вважає університет. Відчуженість студентства тим більша у великих університетах, де студенти, здані на ласку асистентів, рідко коли мають особистий контакт з «світочами науки». Студенти живуть під тиском здобуття доброї фахової освіти, але вони мають глибші гуманістичні зацікавлення. Неспроможні відповісти на «вічні питання», вони відчують порожнечу життя в той безнадійний розпачливий спосіб, який відкритий лише молодій, надійній людині.

Високий ідеал

Засадничо причини студентських заворушень мають той самий ґрунт на протязі тисячі років. Цей відчай, що ми його оце згадали, є одною з таких причин. Молода людина, особливо та, що вихована на ідеалах самопожертви, гостро відчуває конфлікт між дійсністю і вивченим ідеалом. Цей конфлікт спричинював у минулому релігійні реформації; в наслідок секуляризації наука перебрала колишні функції організованої релігії. Нічого дивного, що російський студент 1870-их років бачив ключ до розв'язки суспільних та людських проблем у природничих науках. Не дивно також, що раціонально вихований американець шукає виправдання свого існування в екзистенціалізмі та в потребі особистого заангажування. Та заки почнемо добачати у філософії корінь зла, пригадаймо собі, що в тридцятих роках минулого століття цар Микола I викреслив філософічні курси з університетської програми, мовляв, «вартість філософії ще не устійнена, а шкода очевидна». Державні репресії проти філософії в Росії спричинилися до перетворення філософії на спрощену ідеологію, щό Росія, а з нею й уся Східня Європа донині покутують.

Як довго завданням університету є наука, а ціль науки — пізнання правди, студентська молодь при кожній нагоді буде брати участь у протестах, звернених проти суспільних та політичних зловживань. Запровадження поліційного режиму в університетах не змінить суті речі: репресії тільки радикалізуватимуть студентів, перетворюватимуть їх на підпільників, як це сталося в Німеччині 1820-их чи в Росії 1870-их років.

Зате якщо університет не виконуватиме свого завдання, а заколише совість студента, потерплять і університет, і вся країна, як Німеччина за Гітлера.

Отже певний рід студентських заворушень виникає з самої суті існування університету. Вони будуть проявлятися мирним чи насильницьким способом, залежно від можливості свободи вислову у даній країні. Цей протест, який у суті речі є більш філософським, ніж політичним, може з двох причин швидко стати політичним рухом.

Поперше, молодіжні пропоненти того руху рідко коли ґрунтовно аналізують свої ідеали та мотиви. Для них брак

ідейности це лише віддзеркалення гнилого устрою: вина царя, Джонсона, Кірка чи Керра. Не розуміючи власних мотивів, ці студенти, подруге, готові перейняти всяку політичну наліпку, їм накинену. У Москві в 19 столітті студентські розрухи лише дуже-дуже повільно висували суто політичні домагання. Не зважаючи на це, студентів вважали і п с о ф а к т о політичними злочинцями. У сьогоднішній Америці деякі студентські активісти вважають себе марксистами, хоч їхній комунізм більше схожий на анархізм. Від збюрократизованого Радянського Союзу ці «комуністи» відмежовуються, хоч декому з них ввижається ідилія в нинішньому устрої Китаю: там збережена спонтанність. Маркс для них пророк спонтанности та особистости, і якщо читають його, то тільки ранні твори, до яких сам творець комунізму у пізніші роки не радо признався.

Індивідуалізм та заангажованість

Бажання особистої дії (на модерному американському суржику це звучить — «робити свою власну річ»), щоб повнити душевну та товариську порожнечу, є основним елементом сучасних заворушень. Еріх Фромм, психолог, який повнотою підтримує активних студентів, підкреслив це у промові на контрградуації в Колумбійському університеті. (До речі, та парада, яка відбувалася на площі університету під час офіційної церемонії видавання випускникам дипломів, тільки вказала на шукання містики сучасною молоддю).

У цьому випадку студентові в Російській імперії 19 століття поводилося значно краще. Хоч відчужений від суспільства та силоміць ізольований у самому університеті від своїх товаришів (студентські організації назагал були заборонені в Росії), він зустрічав їх у в'язницях, де лютувалася єдність і живився запал. Хоч в Америці усі організації дозволені (у Колумбійському університеті існує навіть організація, яка приймає у своє членство людей незалежно від вияву їхніх ставових потягів), багато студентів вважають ці організації порожніми. Щойно в неформальних угрупованнях, зокрема коли студентів заарештують на кілька годин, витворюється справжній «брудершафт». Таке саме почуття єдности тримало німецьких студентів 1830-их років під час політичного розчленування Німеччини та романтично-національного будування її; воно підтримувало й українських студентів за Австрії, Польщі, а то й Німеччини та уможливило їм зберегти силу духа.

Поворот до середньовіччя

Сьогоднішній опір молоді це частинно реакція на бюрократизацію, механізацію, технократизацію — на бездушність модерного життя. Спалахи проявляються по великих універ-

ситетах, де безпосередній контакт студентів між собою та з професорами обмежений. У цьому розумінні це «реакційний рух»: бажання повернутися до оригінальних середньовічних університетів. Студенти не хочуть стати в шори корпорацій. Вони хочуть бути людьми. Такий рух і таку ціль тяжко назвати революційними.

Інкולי лють студентів може скеровуватися проти нелюбленого професора. У всій Середній та Східній Європі «котячі серенади» та висвистування небажаних професорів були постійним явищем минулого століття. У Росії студенти хизувалися тим, що давали публічні ляпаси професорам чи урядовцям. Бойкоту були на порядку денному. Сьогодні, за малими винятками, студенти не зневажають таким способом професорів. У цьому відношенні і студенти, і професори піднесли на вищий щабель порозуміння. Роля професорів в обох країнах (на додаток до лекцій) — бути ще посередником між студентами й адміністрацією.

Тепер, як і в 19 столітті, більшість студентів були пасивними в студентських рухах. Пасивність студентів та брак ентузіазму професорів зм'якшують усі студентські рухи.

Студент-герой і занепад науки

Наприкінці 19 століття російські студенти вважали себе рушійною силою прогресу. Їхні вчинки ідеалізувала окрадена громадська думка, добачаючи в них зародок неминучої свободи; перебільшувала їхні вчинки і царська бюрократія, приписуючи надмірну силу студентам. Обидва табори помилялися. Не студенти робили революцію, не вони будували нову Росію.

У Росії прикметний був зріст антиінтелектуалізму серед політичної молоді. Вона ставила під сумнів академічні функції університету, як і доцільність індивідуального інтелектуального зацікавлення в даний час політичної боротьби. Наука вважалася за невідповідну часові розкві. Арешти, заворушення, бойкоту та страйки спонукали переляканий царський уряд часто закривали університети. З цього користувалися, само собою зрозуміле, радикали. Від величавого страйку 1899 до кінця революції 1905 року не було ні одного неперерваного академічного року по університетах імперії. Київський університет, в якому була сильна і радикальна, і реакційна група студентів, давав у той час поштовхи до заворушень.

Майже безперервні заворушення негативно впливали на навчання студентів. Думаючи росіяни-ліберали почали поважно замислюватися, чи взагалі лишилося в імперії будь-яка освічена молодь. Ідейна молодь жертвувала собою, вилітала з університетів, її вивозили на Сибір. Була небезпека, що в університетах залишаться тільки пересічні кар'єристи.

У політичній діяльності студентської молоді переважали відчай і наївність. Студенти не могли встояти проти революційної організації і, що було грізніше на той час, полі-

ційної провокації. Врешті стало усім ясно (навіть революціонерам, які обожнювали молодь), що студенти можуть робити заворушення, можуть допомагати творити революцію, але вони самі ні політики, ні революції не в силі творити.

Уже в минулому столітті почався в Російській імперії рух у тому напрямі, щоб рятувати ідейну молодь від реакції та революції, втримати її хоч на короткий час при університеті, дати їй змогу дозріти, скристалізувати свої погляди як супроти ідеалів, так і супроти способів їх здійснення, допомогти їй стати повновартісними людьми, щоб тоді провадити боротьбу за свої ідеали. Та царат (а не революція) став на перешкоді цим намаганням.

Однак дещо з цих ліберальних намагань мало свої наслідки. Сьогодні в Радянському Союзі студенти є виразниками прогресивних ідей, але не вони самі. В тому й zasadнича різниця між Радянським Союзом і США, коли йдеться про оцінку політично активного студентства. Там прогресивна громадська думка схильна ідеалізувати студента; тут уже ні.

Студент — громадський діяч

Є багато принадного у студентському русі: прямолінійність, відвертість, порив, ідейність. Але є багато й такого, що поза межами університету може бути нищівним: наївність, догматика, безкомпромісність. Студентські заворушення мають своє місце серед студентів. На додаток у заскорузлому суспільстві вони зрушують совість суспільства. Добрий студентський активіст — це лише зародок доброго громадського діяча. Народним провідником такий студент може стати тільки тоді, коли він надзвичайно зрілий або коли його країна відносно незріла.

Звеличення та ідеалізація студентських рухів, часто виправданих самих собою, звичайно має прикрі суспільні наслідки. Студентське заворушення може бути продуктивним, як каталізатор чи поштовх; коли ж воно стає самоціллю, воно нищівне для всіх високих, виплечаних університетом ідеалів, як і для самих університетів і для всього суспільства.

Студентська боротьба в Іспанії

АНАЛІЗА УЧАСНИКА

Геліос Марін

1968 рік позначений включенням студентських сил у революційний процес. Країни західного світу стали півздивованими, півнедовірливими свідками вибуху, який де-хто став називати «студентською революцією», не розуміючи, що тут ідеться всього лише про включення нового суспільного сектора — студентства — в загальну революцію. Студенти, очевидно, внесли сюди нову, складну і часом суперечливу проблематику. Повне її освоєння становитиме дальший крок вперед у стратегії робітничого руху.

Хоч в Іспанії, завдяки дуже специфічним умовам, студентський рух почався вже кілька років тому, цей навчальний рік був надзвичайно важливий, бо приніс успіхи в усіх ділянках. Зроблено передусім кількісний поступ. Як свідчать численні маніфестації, студентство брало широку участь у боротьбі та керувало нею, при чому в багатьох університетах і закладах Іспанії ДСС¹ утвердилась як єдина реальна організована сила. Таким чином студенти створили власні репрезентативні органи, які діють, хоч і не підпільно, все таки позалегално. Рівночасно зникла поляризація довкруги Мадридського і Барселонського університетів, оскільки боротьба поширилася на Сарагосу, Сантьяго, Севілью та інші центри, які цього року не тільки взяли активну участь у студентському русі, але й створили та розвинули нові форми змагання.

¹ Демократична спілка студентів (Sindicato Democrático de Estudiantes). Ідеться про спілку, створену студентами як засіб демократичної репрезентації у протидію до офіційних організацій, які підзвітні не студентам, а міністерству освіти і науки. Хоч спілка за дефініцією аполітична, її принципи включають ряд демократичних вимог, що хоч-не-хоч надають їй політичного забарвлення. Трибунал публічного порядку оголосив спілку незаконною, але не міг загнати її в підпілля. Спілка, яка почала діяти в 1965—66 навчальному році, далі репрезентує студентство в багатьох іспанських університетах, де ставить поточні вимоги перед деканами та легальними організаціями. Читач зможе скласти собі ясніше уявлення про характер ДСС на основі «Документального додатку» I в кінці цієї статті.

Зроблено також якісний поступ. Студенти здали собі справу, що розв'язка їхніх проблем тісно зв'язана з долею інших суспільних секторів та з демократичною перебудовою всіх структур, а це в свою чергу привело їх до висування суто політичних вимог.² Ця політизація студентства вплинула на характер маніфестацій та студентських зборів, що відбулися протягом навчального року. Побіч акцій суто професійного та академічного змісту, організовано протести проти поліційних репресій, демонстрації солідарності з В'єтнамом³ або жалобні маніфестації з приводу смерти командира Че Гевари. Часто використовувано культурні акції в політичних цілях.⁴

Швидкий погляд на події попередніх років допоможе нам поставити новий студентський рух у свій властивий історичний контекст. Боротьба, що почалася паралельно з робітничими страйками 1956 року, розвивалася в умовах повної конспірації та обмежувалася майже виключно діяльністю закмнених у собі організацій.⁵ Перша фаза цієї боротьби досягає своєї кульмінаційної точки в 1964 році, коли великі студентські демонстрації привели до розпуску Еспанської студентської спілки, яка з часу свого заснування була зняряд-

² Серед офіційних текстів ДСС найчіткіше політизована вимога — це, без сумніву, «демократична реформа університету», сформульована в утодах ІV підготовчих координаційних зборів, на яких представники всіх університетів Еспанії опрацювали програму нелегальної політичної дії. Див. «Документальний додаток» II.

³ Позиція еспанських студентів у цьому питанні віддзеркалена досить вірно в бюлетені, що його поширювали студенти Мадридського університету на своїх зборах і на маніфестації з нагоди «Міжнародного дня солідарності з В'єтнамом».

⁴ Тут варто згадати дві акції, влаштовані в Мадридському університеті. Коли французький ліберальний інтелектуаліст Жан-Жак Серван-Шребер виступив з доповіддю перед 4 000 студентів правничого факультету, останні гостро зареагували проти неоканіталістичних розв'язок, які він пропонував для Еспанії та Європи. Вигукуючи соціалістичні гасла, студенти прогнали Сервана-Шребера з будинку. Друга акція — це виступ катальонського співака Раймона перед десятитисячною публікою в приміщенні політекономічного факультету. Співака-прогресиста, який принципово співає тільки рідною катальонською мовою, публіка вітала вигуками: «Соціалістична Еспанія», «Кастілія і Каталонія» та «Ганьба тридцять шостому» (рік франкістського повстання). У залі з'явилися транспаранти: «Іберійські народи — до соціалізму», «Студенти й робітники проти олігархії» та численні портрети командира Че Гевари. Концерт скінчився політичною демонстрацією, в якій брали участь 7 000 осіб.

⁵ Це були головне меншинні підпільні угруповання (Еспанська демократична федерація студентів, Союз студентів-демократів тощо), які мали свій глузд існування в роки найгострішого переслідування, коли студентський рух був ще далекою метою.

дям держави. У зв'язку з цими подіями звільнено з посади ряд професорів (Арангурен, Тьерно Гальван, Монтеро Діас і Гарсія Кальво), як також міністра національної освіти Хоакіна Руїса Хіменеса, який згодом приєднався до демократичної боротьби і заклав найбільш престижесий прогресивний журнал в Іспанії — «Зшитки для діалогу», Від 1964 року дотепер безперервний поступ боротьби вимагав переборювання старих форм і творення нових. Це й привело до створення ДСС.

1967—68 навчальний рік почався в атмосфері сподівань. З одного боку, був спогад про тверді репресії попереднього року (слідства, арешти й оштрафування багатьох студентських провідників), а з другого — успіхи ДСС, яка утвердилася в кількох університетах і факультетах (Барсельона, Більбао, мадрідський факультет політичних і економічних наук). Тим часом політика уряду намагалася розщепити й асимілювати демократичні сили фальшивими обіцянками «вільних» виборів, заміною професійної спілки студентів «новою» спілкою студентів та дальшим застосуванням явно репресивних заходів, що їх від першої миті демаскувала й засудила ДСС.⁶

Суперечності цієї асиміляційно-репресивної політики стали зовсім ясними в перші дні навчального року. У відповідь на студентські протести в листопаді 1967 було закрито, а потім розбито приміщення відділу ДСС при мадрідському факультеті точних наук. Це викликало в цілому Мадрідському університеті масові демонстрації солідарності і протесту. Інтервенція поліційних з'єднань на території університету привела до відкритого зудару. У наступні тижні боротьба загострилася до тої міри, що в грудні закрито університет і настановлено спеціального суддю в університетських справах, якому доручено готувати процеси виключно проти арештованих студентів.

На початку другого семестру декретом уряду створено в Мадріді поліцію університетського порядку, якій доручено стояти на території університету і на розпорядження деканів душити кожну спробу зборів чи демонстрації. Природна непопулярність, якою з самого початку користувалася ця поліція, приводила до повторних спроб вигнати її з університету, при чому студентів часто підтримували викладачі й професори. Кінець-кінцем поліцію виведено завдяки діям мас, які вступали з нею в безпосередній бій, і завдяки сидячому страйку, що його організував правничий факультет. Ця мирна форма протесту згодом перекинулася в інші центри, а під кінець навчального року поширилася на всю Іспанію.

Народивши згодом ДСС, вони втратили більшість свідомого членства, яке влилося в ширший рух. Сьогодні це вузькі політичні групи виразно «лівого» характеру, які не мають значнішого впливу.

⁶ Див. «Документальний додаток» III.

У тому ж семестрі елементи «Університетської оборони»⁷ організували ряд фізичних нападів на членів ДСС у їх власних квартирах. Це спонукало декана правничого факультету вжити проти декого з них суворі заходи і навіть виключити трьох з університету. Проте тиск поліції та упривілейоване становище виключених студентів, які належали до найвизначніших родин режиму, знову відкрили їм двері до університету, де решта студентів зустріла їх із загальним обуренням.

Останні дні семестру були найтяжчими за весь рік. Чергувалися щоденні збори, маніфестації та барикадування будинків, аж поки уряд не закрив спочатку факультет політичних і економічних наук, а потім — філософію, точні науки, право і медицину. Щоразу закриттю передував штурм збройної поліції та масові арешти студентів. Безпосередньо після цих подій решта мадрідських та провінційних учбових закладів оголосили страйк, фактично паралізуючи академічне життя в усіх університетах Іспанії.

Цей довгий шлях боротьби завершився «тижнем університетського оновлення», що його відзначили студенти в Іспанії від 23 до 30 квітня. Цього тижня на студентських зборах і семінарах пояснювано значення студентської боротьби, потребу союзу з робітництвом і причину акцій 30 квітня та 1 травня, коли на заклик робітничих комісій⁸ кілька сот тисяч робітників і студентів демонстрували спільно в усіх містах Іспанії.

Якщо ми досі говорили майже виключно про розвиток боротьби в Мадриді, то це було тільки тому, що цей сектор нам найближчий і найкраще знаний. Як я вже вказав на початку, цей рік був якраз роком найактивнішої боротьби в окремих провінціях. В останньому навчальному році створено ДСС у більшості закладів Валенції, Вальядоліду, Ов'єдо, Сарагоси, Гранади, Більбао, Сантьяго та Севільї. Якщо до цього додати відділи, що існували вже раніше, то ДСС має тепер у руках три чверті еспанських університетів.

⁷ Цю крайньо праву організацію фашистського характеру заснував 1960 року, у час своїх університетських студій, Хуан карльос де Бурбон і Парма, теперішній наслідник еспанського трону. Мета організації — оборона католицького інтегралізму. Серед членів (які нерідко признаються до нацизму) знаходимо синів прокурорів, міністрів та інших високих сановників режиму. Часто це довірені люди поліції, які з нею тісно співпрацюють.

⁸ Робітничі комісії — це нелегальні профспілкові органи, що гуртують робітників у боротьбі за свої права та проводять велику масову роботу в національному масштабі. Велика частина їх керівників і багато рядових активістів перебувають у в'язниці. Одним з найбільш удалих пунктів політики ДСС є співпраця з робітничими комісіями. Таким чином створюється наближення між силами праці і культури (а це в Іспанії подибувалося тільки спорадично), особливо в рамках громадських комісій, де беруть участь усі демократичні групи країни: робітники (робітничі комісії), студенти (ДСС) та групи лікарів, правників, торгівців, священників, науковців і мистців.

Документальні додатки

І. УРИВКИ З «ДЕКЛЯРАЦІЇ ПРИНЦИПІВ ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ СТУДЕНТІВ ФАКУЛЬТЕТУ ТОЧНИХ НАУК У МАДРІДІ»

ПЕРША ЧАСТИНА

Стаття IV. Оскільки еспанський університет не виконує задовільно свого призначення, ця демократична організація студентів матиме бойовий профспілковий характер.

Вважаємо, що на шляху до здійснення цілей університету найбільшими перешкодами являються:

А. Економічна дискримінація; у висліді цієї дискримінації робітнича класа, незаможне селянство та інші непривілейовані економічні сектори не мають доступу до університету.

Б. Відхилення академічною владою участі студентів у розгляді університетських проблем і в керівництві університетськими справами.

В. Іраціональні програми навчання, що не відповідають вимогам поступу країни.

Г. Брак державної підтримки для розвитку університету:

1. Нестача й недостатність стипендій.
2. Недостатня кількість аудиторій. Нестача і погана розбудова бібліотек та лябораторій.
3. Погана оплата недостатнього педагогічного персоналу.
4. Брак задовільних гуртожитків для студентів, що їх родини живуть поза Мадридом.

Г. Академічні перешкоди: сучасна система вибірних курсів і сучасна система іспитів.

Д. Довічні катедри і сучасна система конкурсів.

Е. Недемократичність академічної структури.

Є. Брак економічної підтримки та раціонального керівництва дослідною роботою і небажання університетських властей заохочувати студентів до раціональних дослідів.

Стаття VII. ДСС визнає за кожним своїм членом свободу висловлення думок і реагуватиме енергійно на будь-яке переслідування чи насильство над будь-яким членом, спричинені виявом його думок у будь-якій сфері: науковій, суспільній, політичній чи релігійній.

Стаття XIII. ДСС не ідентифікується ні з якою політичною ідеологією і ні з якими груповими інтересами.

Стаття XIV. ДСС визнає свободу зборів і асоціації за членами спілки, якщо цілі цих зборів не суперечать цілям спілки.

Стаття XVI. ДСС вважає, що страйки і мирні демонстрації належать до засобів оборони студентських інтересів.

Стаття XIX. Розуміючи потребу активної участі студентів у житті країни та вважаючи, що розв'язка університетських проблем знаходиться в тісній залежності від розв'язки загальних проблем суспільства, ДСС солідаризується з іншими секторами країни в їх намаганнях створити демократичні канали вислову і керівництва.

II. «ДЕМОКРАТИЧНА РЕФОРМА УНІВЕРСИТЕТУ» — УРИВОК З УГОД ІV ПІДГОТОВНИХ КООРДИНАЦІЙНИХ ЗБОРІВ

«Демократична реформа університету» — всеобіймаюча альтернатива, що подолає антагонізм між студентом і університетом, який обмежує себе виключно обслуговуванням вузького панівного сектора суспільства. Позбувшись паралізуючого контролю меншости, університет матиме повну змогу займатися дослідями, виконуючи культурні, наукові, суспільні та політичні завдання, які сприятимуть повному розвитку спільноти.

Ми, студенти, усвідомлюємо собі цю всеобіймаючу альтернативу і рівночасно творимо власну організацію, — Демократичну спілку, — яка виростає з студентського руху як засіб боротьби.

Та, з огляду на тісний зв'язок між університетом і суспільством, очевидно, що «демократична реформа університету» (ДРУ) не можлива в рамках антидемократичного суспільства. Вважаємо ДРУ за засіб у боротьбі за те, щоб економічні, політичні та суспільні структури служили еспанському народові. Тим самим університетська боротьба іде в крок із зусиллями інших суспільних секторів, які намагаються надати суспільно-політичним структурам країни справжнього демократичного змісту.

III. УРИВОК З «ЗАЯВИ Й ПРОПОЗИЦІЇ ЗАСІДАННЯ ДЕЛЕГАТИВ ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ СТУДЕНТІВ» 6 ЖОВТНЯ 1967

Дійсно, існують нові закони, які нас торкаються. З одного боку, проголошено декрет про скасування відстрочення військової служби для студентів, які не виявляють «доброї академічної та громадянської поведінки» (з погляду ректорату та політичної поліції). У висліді цього декрету наступного

січня буде покликано до військової служби понад 2 000 студентів з Мадриду, Барсельони та інших міст. Це в більшості делегати і радники спілки.

З другого боку, проголошено декрети, які забороняють вільним слухачам відвідувати лекції, приписують перевірку присутності студентів, кладуть ліміт на відсутності, обмежують «скликання» в окремих предметах до чотирьох у кожному районі і вимагають, щоб студент здав певну кількість предметів, щоб перейти на наступний рік... Єдина мета цих декретів — колективна репресія... Скромні 2 відсотки студентів з робітничих і селянських родин якраз найбільше потребують режиму вільного студентства... Статистично декрети зроблять лиш один добір: «добір» відносно до грошей.

Інформація чи маніпуляція?

Євген Врецьона

Це — сьогодні дуже модний заголовок, і тому я його вживаю. Треба ж іти з часом не тільки в заголовках статті, але й з тематикою. Найактуальнішою сьогодні є тема: «студентські заворушення» в різних країнах — по обох боках залізної завіси.

Початок дала в березні цього року Варшава. Ці заворушення я помину, поперше, тому, що важко на такій віддалі щось розумне сказати; подруге, тому, що це були заворушення виразно антикомуністичного характеру, і нікуди правди діти, також і протиросійського. Це означало б вихвалювати під небеса варшавських студентів, згідно з кодексом українського публіциста у вільному світі.

Куди краще писати про заворушення в Берліні, Парижі, Франкфурті чи Міляні. Ці міста близько, тобто туди можна дістатися легко, і, нарешті, можна було про ці події читати дуже багато у вільній пресі. Не беруся узагальнювати, але деякі з тих заворушень я міг оглядати зблизька і виробити собі власну думку, не посилаючися на знавців тих справ, які назвали себе власне задля цього соціологами. Правда, мій старий приятель повторював часто, якщо хочете знати, що діється у світі, не читайте газет. В останньому випадку я таки прочитав цих газет багато не тому, щоб знати, як це було, але щоб довідатися, як про це пишуть.

Писали різно. Обов'язково озивалися в цих справах уроджені корифеї, які озиваються в справі атомової бомби, В'єтнаму, Біяфри, нобелівських лавреатів і сексуального усвідомлення молоді. Всі вони, очевидно, кидали громи на уряди та поліцію. Не бракувало між ними Макса Фрїша, Гохгута, Сартра, опозиційних німецьких політиків, що посідають міністерські пости, і французьких, що хочуть такі пости дістати, після демократичного прогнання де Голля з Єлісейського палацу. Писали на цю тему визначні журналісти у щоденній пресі і публіцисти в різних журналах. Спільним для перших не було правдиве інформування читачів; для других — науково-соціологічний підхід до цих заворушень. Можу тільки уявити собі, як пріли ці соціологи, шукаючи по лексиконах різних дрібних заміток про таких чи таких відомих в історії останніх двох сот років анархістів та інших реформато-

рів суспільної структури. Кажу «лексикони», бо для читання таких архівальних авторів не могло вистачити часу. Тому й не треба брати надто серйозно посилання на тих, сьогодні в більшості навіть з імени не відомих ідеологів революційних рухів. Це все має бути тільки доказом ерудиції різних публіцистів, що вчора писали про сумнівність паритетности у фізиці елементарних частинок матерії, а сьогодні пишуть про Макса Штірнера або дошуковуються в заявах «провідників студентів» подібности з писаннями Тургенева чи навіть Гомбровича.

Наперше мушу заспокоїти цікавих, що не писатиму про «травнему революцію», бо її взагалі не було. У різних публікаціях можна було читати, що метою всіх студентських заворушень було змінити соціальну структуру, усуваючи «естаблішмент». Це — ще модніше слово; і ним можна окреслити все, що кому не до вподоби.

*

Почну від Німеччини. Всі мали нагоду читати, як виглядала окупація різних університетів та вуличні «бої» з поліцією. Підкреслюю, що між роз'юшеною юрбою були також і студенти і що відповідальність за події брали офіційні студентські лідери. Але характер виступів був замаркований карними групами, що можуть «похвалитися» замордуванням одного журналіста та одного студента-глядача. Очевидно, ті всі, що вигукували проти поліції, були озброєні кастетами, шоломами та щитами; це — комілітони, тобто члени студентської спільноти; про вбитого студента не говорилося, про журналіста не треба було говорити. Нині ці справи забулися.

При всій толерантності до «домагань студентів» я таки стою по боці ректора Франкфуртського університету, який закликав поліцію, щоб з приміщень ректорату викинути окупантів — за знищення устаткування і документів університету. Кого поліція викидала? З картою іматрикуляційною чи без неї? Поліція викидала недоростків та переростків у віці 15—30 років, людей з босяцькою ментальністю і хуліганською поведінкою. Це — очевидно події не закінчені, і вони продовжуватимуться хоч би тому, що в них не було багато спонтанности, зате багато доцільної організації і керування — тобто діяння за пляном та наказами. Шоломи і щити — не єдина вказівка; транзистори і діяння в різних місцях за одним пляном — це дальші докази.

Вже після цих подій я мав нагоду побувати в Штутгарті якраз тоді, коли місцева інженерська школа демонструвала і поширювала листівки. Таку листівку я маю, а в ній ні сліду «революційности», зате турбота про державні стипендії і платні для випускників школи. Тому й не дивно, що перехожі дивилися на демонстрантів без симпатії і

без зрозуміння. Ясно, кожний хоче мати кращу платню. А домагання зрівняти випускників інженерської школи з випускниками високих політехнічних інститутів — це таки мало серйозне.

*

Куди цікавіші події мали місце в Парижі, як у Сорбонні, так і в Нантері, передмісті Парижу, де працюють гуманістичний та соціологічний факультети. Домагання «паризьких революціонерів» не були точно окреслені, вони йшли по лінії валення «естаблішменту» і впровадження нового порядку — без поліції, без університетських іспитів, за владу об'єднаних робітників та студентів і за дискусії, замість іспитів. Окупація приміщень різних факультетів тривала досить довго, поліція обмежувалася тільки вуличними боями там, де треба було охороняти життя та майно «буржуїв». Цих боїв було досить, бо «революціонери» не тільки громили крамниці, вони палили авта і зрізували дерева. Париж мав свою забаву, і елегантні пані користувалися нагодою відвідувати «студентів» у приміщеннях Сорбонни, де процвітало «роблення кохання» (дослівний переклад з французької), зрештою, згідно з закликком одного транспаранта в сенсі «Більше революції — більше кохання».

«Вибух» закінчився досить непоетично — прогнанням поліцією щораз маліючої «студентської залози» і вислідом виборів, у яких партія де Голля здобула колосальну більшість, а лідери опозиції втратили навіть свої мандати до парламенту. Що сталося? Цілком просто, французький буржуа, з якого посміхалися революціонери і лідери різних лівих опозицій, масово проголосував за уряд. Навіть робітники, як показав рахунок голосів у промислових районах північно-східньої Франції, віддали голоси урядові. Сьогодні вже маємо навіть, може, і не таке далеке, вияснення цього феномену, мовляв, хитрий Помпиду, тодішній прем'єр, повів гру так, щоб нагнати французам страху: ось дивіться, як виглядає революція. Так чи інакше, ми маємо епілог, і тут ні при чому різні соціологічні студії.

Нагадую, що три роки тому Англія була видовищем великих авантур: змотоциклізовані «блуджінси» нищили впродовж кількох днів купальні устаткування у відомих надморських місцевостях над Каналом. Солідні британці створили комісію з лікарів, соціологів, духовників та політиків, і ця комісія дійшла до короткого висновку: явище не соціального, а патологічного порядку.

Можна погодитися на таке: соціологічне обслідування подій настільки виправдане, що керму в них мали студенти соціології. Не було серед них ні техніків, ні медиків просто тому, що вони мусять учитися, і на нищення «естаблішменту» в них немає часу.

Зупинімося на цих молодих соціологах. Син одного німецького відомого політика заявив у розмові з журналістами приблизно таке: він має приятельку, і якби мала прийти на світ дитина, він таки мусить взяти шлюб з приятелькою, бо «в цій суспільності» нешлюбна дитина не має жодних шансів. Суд покарав його двома тижнями в'язниці з відстроченням — за участь у нищенні чужого майна. Хоч я знаю біографічні дані цього молодого провідника бунту, визнаю, що мені не відомо, яке спортове авто він посідає. Це, на жаль, для оцінки ситуації настільки важливе, що на барикадах у Франції було аж 5 синів деголлівських міністрів. В одному я певний: своє презирство до «естаблішменту» вони не виявили тим, що палили свої власні спортові авта. Взагалі я хочу сказати (і це я добре знаю), що серед матадорів «революції» не було бідних, які вважають вищі студії шляхом до піднесення своєї суспільної позиції.

Інший «провідник студентів», батько родини, років 27, також соціолог, якого пощадила радянська критика, це — людина, яка перед своїми і чужими слухачами вигукувала «ріж, бий невіру-бусурмана» і зізнала, що терор «проти речей» конечний. Він має досить грошей, щоб разом з родиною лікуватися у Швейцарії. Виглядає так, що вигуки всіх тих провідників дуже «ліві», але їх походження та спосіб життя дуже «праві».

Не можна поминути тут молодого віком, ледве 23-річного німецького громадянина, який уважає себе провідником французьких студентів. Він також дав інтерв'ю, і в ньому виявився власником гострого язика, але рівночасно великим недоуком власне в ділянках, що належать до соціології. Він посилався на Руссо, як на «батька» сучасних студентських бунтів, забувши, що й цього «батька» не можна брати відірвано від його епохи і що його гасло про повернення до природи було звернене до чоловіків з пудрованими перуками і жінок у кринолінах. У цілому всі ці «провідники» задокументували своє велике невігластво, не зважаючи на те, на якого теоретика вони посилалися. Можна з певністю сказати, що ледве чи вони знають Бакуніна, хоч його ім'я було часто цитоване, не говорячи вже про профільованих теоретиків соціалізму та комунізму. Ясно, що радянська преса мусіла лити на них відра холодної води, перемішаної з ритуальною лайкою. Німецькі «комунарди» дали Москві принаймні сатисфакцію, що перейменували Університет ім. Гете у Франкфурті на Університет ім. Карла Маркса. Французькі студенти посідали більше гумору: на Сорбонні були допущені всі пропагандивні стани: промосковських комуністів, маоїстів, троцькістів, анархістів. Чорний прапор всюди дістав рівноправність з червоним. Тому закиди московської газети «Правда», що паризькі події справа власне анархістів, маоїстів та троцькістів, об'єктивно правильні.

Комуністи при цьому не такі невинні, бо вони пробували цілком офіційно покласти на події свій покров. Наслідки видні у виборчих результатах, де програш комуністів виходить таки досить гумористично. Паризькі студенти домагалися дискусії, і компартія вислала одного з своїх стовпів, щоб він відповідав на питання студентів. Вислала Жана-Поля Сартра. Він на питання з залі, чи не настав уже час для введення у Франції диктатури пролетаріату, відповів «ні», бо така диктатура замінилася б у диктатуру над пролетаріатом. Свистам не було кінця, але зате дискусії прийшов кінець. Трудно повірити Сартрові, що, мовляв, компартія Франції проти диктатури цієї партії, нехай вона, ця диктатура, буде й диктатурою над пролетаріатом. Однак справа в тому, що тиждень перед виборами не можна було цього навіть по-тихому сказати. А втім Комуністична партія Франції має в програмі щось у роді «народного фронту», в якому вона грала б першу скрипку, визнаючи за різними лівими політиками почесну роллю підтакувачів. Взагалі треба визнати французьким студентам, що вони мало ангажувалися в авантюри, мавши до диспозиції паризьке шумовиння, зате вони зробили багато дечого з гумором, чи то перебільшуючи в газлах, чи просто сміючися з них і з себе самих. Це все мало місце перед кінцевим вислідом виборів.

При цій нагоді не можу поминути цих виборів. Велика більшість «поінформованої» преси вже похоронила була деґоллізм; уже навіть визначила склад нового уряду та його програму. Для цієї преси йшла справжня революція. Я мав нагоду бути в Аррасі якраз у день, коли там убито одного плякатовика. Вбила його, мабуть, деґоллівська боївка (хоч так і не мусіло бути), бо настрої загалу власне тієї вулиці проти революціонерів був такий, що взагалі дивно, що на цьому закінчилося. Наводжу цей факт тому, що про нього я довідався аж наступного дня з преси. Правда, на шляхах можна було спостерегти багато моторизованих стеж мобільної жандармерії, а на вулицях міст, якими я проїжджав, було багато поліціантів. Вони стояли радше приязно настроєні до звичайних людей та автомобілістів, а не із страху перед розрухами, як інформували б журналісти; просто тому, що вони знали настрої вулиці. Преса подала навіть, що паризька поліція готова була перейти на бік маніфестантів. У якійсь місцевості я переїхав червоне світло, бо задивився на те, що діється на вулиці; поліціант засвітав, і я затримався, але після попередження він не записав жодної кари і велів їхати далі. Звичайно, така історія кінчається інакше, зокрема для автомобілістів з нефранцузькими нумерами.

Було б несправедливо приписувати травневі авантюри в університетах тільки студентам. Велика більшість студентів свідомо, що боротьба з «естаблішментом» це — навіть не донкіхотство, а просто якась затія без дрібки гумору. Кожному мусить бути ясно, що наше модерне суспільство з різ-

ними дуже складними функціями є продуктом боротьби за краще завтра всіх — також і соціалістів з комуністами включно. Студент — людина інтелігентна, якщо він навіть незадоволений своїм теперішнім побутом, тісною кімнатою чи гострими вимогами при іспитах, то це ще не є причиною валення всього, що під рукою. Підкреслюю, травневі авантюри це — в першу чергу наслідок пересичення, в якому живуть різні синки заможних батьків, і, очевидно, нашіптунвань збоку. Студенти навіть у своїх бійках завжди робили симпатичне враження.

*

Не від речі буде подати спостереження з Швейцарії. Там також є групка студентів, які називають себе «поступовими». Вони пробували викликати на «дискусію», і деякі газети дали їм свої сторінки до диспозиції. Але таких нісенітниць ви таки довго не знайдете: невігластво, перемішане з духовною тупістю. А словесна дискусія? Просто вигуки, які часто навіть не нагадують людської мови. Справді, все дуже модерно. У Цюріху була «маніфестація молоді» під гаслом: за автономний осередок молоді. Маніфестація, провід якої пробували перехопити місцеві комуністичні матадори, закінчилася загальною бійкою з поліцією. Про неї широко писала преса, і то саму брехню. Треба було бачити ту «молодь» у різнобарвних костюмах — від автентичного Робін-Гуда до меґер з відьомського шабашу. Менажери маніфестації були підперезані ланцюгами, не щоб втримати штани, а для вимахування проти поліції. В інших кишені штанів були такі, як в американців у В'єтнамі; різниця — замість гранат були пляшки з пива, спорожнені перед «штурмом». Зрозуміло, що поліція не могла дати собі ради з цими вишколеними бойовиками, і двобої кінчалися звичайно тим, що на землі лежав поліцей. А деякі журналісти пробували інформувати читачів по лнії: «сама свиня мішок дере і сама кричить». Пробували. Бо швейцарська преса в цілому осудила такі «молодечі виступи», може, маючи замало «почуття гумору» («поліціант є на те, щоб його бити»), або, може, тому, що потурання таким виступам зле відбивається на туристичному баянсі. Була також спокійна дискусія на травнику перед Базельським університетом. Вона просто закінчилася тим, що люди розійшлися додому. Коротко: студенти не наївні, щоб слухати теревені, а були це теревені справді «з гаком».

*

Конформісти з різним відсотком лівизни, які чомусь називають себе поступовими, можуть обурюватися, що такі серйозні події я трактую несерйозно. Це справа смаку, що рахувати до серйозних подій, а що ні. Не хочу закінчувати свої спостереження конвенційною крапкою, тому подам свої висновки.

Якщо відкинути соціологічний підхід до справ (і це власне я роблю), треба подати інші вяснення. Ось три пункти, які, на мою думку, достатньо вяснюють генезу подій:

Поперше, це був виступ організованих, вишколених і відповідно вивінованих людей. Тактика, озброєння короткими ударними касетами («ломиголови») це незаперечні факти. Де вишколено цих ударників? У Німеччині це були комуністи в першу чергу «кремлівського віровизнання»; у Франції — ті самі «віровизнавці», до яких доскочили «китайці» і доморослі визнавці чорного прапора (колір морських піратів і анархістів).

Подруге, йдеться про справжній темперамент молоді, не обов'язково студентської, бо у Франкфурті було більше учнів середніх шкіл, ніж рідковусих та бородатих представників високих учбових закладів. У нормальних умовах давніх часів студенти мали вибір: або залишатися незацікавленими і робити можливо у швидкому темпі іспити, або стати членами корпорації, де регулярно, але не дуже боляче, краjali собі взаємно шаблями обличчя. Звичайно раніше бувало й так, що кожна генерація мала, так би мовити, свою війну, яку вона думала закінчити обов'язково переможно, і цим справа знову була відкладена до наступного покоління. У наш час війна не могла б дати темпераментам надмірного задоволення, бо вона була б надто автоматизована. Її інша форма, ось як у В'єтнамі, менше манить молодих бородачів.

Потрете, це — виступ всякого шумовиння та хуліганів. Саме такий образ можна було побачити в Цюріху, де не аби який організаційний вклад дали організатори «бітних» концертів, які завжди закінчуються бійками. Один такий організатор, що використав свою картотеку аматорів цих концертів стане тепер перед судом. Це — мільйонер неандертальського типу.

А тепер декілька слів для редактора, як також і для читачів.

Я вжив дуже багато «лапок» власне в їхньому первісному значенні. Слова в «лапках» мають означати те, чого від такого окреслення очікується, що саме це окреслення відповідає іншій правді. Отож залишім їх там, де я їх поставив. А що «молодь» далі демонструватиме, то це не причина для страху перед грядучою «революцією». Її не буде. Молодь у своїй великій масі зарозумна і має свої куди цікавіші справи.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

Першому секретареві ЦК КПУ П. Ю. Шелестові

Копії: голові Комітету в справах державної безпеки, депутатові В. Ф. Нікітченкові;
голові Спілки письменників України, депутатові О. Т. Гончареві;
голові Спілки художників України, депутатові В. І. Касіянові;
голові президії Верховної ради УРСР, депутатові Д. С. Коротченкові;
секретареві президії Верховної ради УРСР, депутатові А. Н. Зленкові;
депутатові С. В. Стефаникові;
депутатові М. С. Кіх.

Шановний Петре Юхимовичу!

Звертаємось до Вас у справі, яка нас глибоко хвилює і непокоїть.

15-го листопада 1967 року ми були присутні на судовому процесі в справі В. М. Чорновола у Львові. На відміну від політичних процесів, проведених у 1965—1966 роках, ця справа слухалася у відкритому судовому засіданні. Підсудному була надана можливість висловити свою точку зору на суть розглянутої справи, спростувати висунені проти нього звинувачення; суд не заважав підсудному виголосити останнє слово і не обмежував його при цьому в часі. Власне, усе це гарантується радянськими законами, і, здавалося б, не доводиться висловлювати особливого задоволення з приводу того, що має бути саме собою зрозумілим. Але ж відомо, що під час політичних процесів 1965—1966 років ці елементарні процесуальні норми неодноразово порушувалися. Отже, відновлення законності хоча б у таких межах, якщо воно стане загальною нормою, слід розцінювати як серйозний поступ нашої судової практики.

Тим прикрішими були інші порушення процесуальних норм і як наслідок — разюча невідповідність вироку до ваги матеріалів, які фігурували на процесі, і до ступеня обґрунтованості та доказовості звинувачення. Ось на це ми і хочемо звернути увагу, оскільки тенденція, яка тут виявилася, виходить далеко за межі одного конкретного випадку або ж, принаймні, може послужити поганим прецедентом.

Порушення процесуальних норм почалося з самого початку судового засідання. Підсудний В. М. Чорновіл попросив дати відвід прокуророві Садовському та голові суду Назарукові на тій підставі, що вони в даному разі не є особисто незацікавленими людьми. У матеріалах, написання яких йому інкриміновано і які саме і є предметом судового розгляду, В. М. Чорновіл різко критикував названих осіб за ті грубі порушення соціалістичної законності та процесуальних норм, яких вони припускалися на попередніх політичних процесах. Отже, вони прямо причетні до даної справи і могли б виступати на її розгляді, скажімо, як потерпілі, але ніяк не в ролі прокурора та судді. За радянськими кримінально-процесуальними нормами в таких випадках учасники судового процесу зобов'язані заявити самовідвід, але ні прокурор, ні суддя цього не зробили, а законне і вмотивоване прохання підсудного, цілком підтримане адвокатом (з посиланням на відповідну статтю процесуального кодексу), не взяли до уваги. Воно було відхилено без усякої юридичної аргументації. Певно, це і стало однією з причин того, що весь хід судового засідання не був скерований на об'єктивний розгляд матеріалів справи, а багатьма моментами скидався на зведення потерпілими рахунків з людиною, яка зважилася їх критикувати.

В обвинувальному висновку В. М. Чорноволові інкримінувалося «виготовлення і розповсюдження» свідомо наклепницьких вигадок про дії державних органів. Фактично ж ішлося про те, що він оформив і розіслав чотирьом адресатам — першому секретареві ЦК КПУ П. Ю. Шелесту, голові Комітету в справах державної безпеки депутатові В. Ф. Нікітченку, голові Спілки письменників України депутатові О. Т. Гончару та голові Спілки художників України депутатові В. І. Касіану — матеріали про політичних в'язнів, засуджених у 1965—1966 роках, під назвою «Лихо з розуму», а також переслав на прохання автора статтю-заяву В. Я. Мороза також чотирьом адресатам — депутатам Д. С. Коротченку, А. Н. Зленку, С. В. Стефанику та М. С. Кіх. Ніяких інших адресатів на суді названо не було, не було наведено жодного факту про те, що Чорновіл передавав ці матеріали ще комусь, ні один свідок цього не підтвердив (до речі, на суді фігурувало лише двоє свідків, і показання обох не мали ніякого відношення до суті звинувачення, тобто не підтверджували ні того, що Чорновіл розповсюджував свій матеріал, ні того, що він вдавався до «свідомо наклепницьких вигадок», тобто видавав неіснуючі речі, видаючи їх за дійсні факти). І все ж В. М. Чорновола обвинувачували саме в «розповсюдженні» згаданих матеріалів.

Легко бачити, що всі адресати — люди офіційні й поважні, і тому — незалежно від змісту написаного — вважати, що таким чином В. М. Чорновіл «виготовляв і поширював наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад», було б великим перебільшенням, якщо не сказати — неприпустимим гріхом проти істини. Хіба радянські громадяни не мають права звертатися до своїх

депутатів і державних діячів з будь-якими справами, проханнями й пропозиціями? А ніяких інших фактів про розповсюдження В. М. Чорноволом своїх матеріалів на суді не було наведено. Не кажемо вже про те, що ні прокурор, ні суд зовсім не цікавилися перевіркою фактів і не пробували встановити, що з написаного В. М. Чорноволом є документальним, а що — вигаданим. Жоден матеріал справи В. М. Чорновола не був розглянутий, перевірений, стверджений або спростований з погляду його фактичності й істинності. Жодне з прохань підсудного — викликати свідків та долучити до справи додаткові матеріали, що ствердили б документальність зібраних ним матеріалів, — не було задовільнене. Тим часом саме за «наклепницькі вигадки» суд виніс В. М. Чорноволові найбільше, передбачене статтею, за якою його судили, покарання — 3 роки ув'язнення у виправно-трудових таборах. І це — незважаючи на те, що в ході судового засідання всі висунуті проти В. М. Чорновола звинувачення і всі «докази» прокурора і слідства були спростовані підсудним та його адвокатом, незважаючи на те, що суд не знайшов жодного конкретного свідчення про те, що В. М. Чорновіл займався «розповсюдженням» вказаних матеріалів, і, отже, все звинувачення лишилося голосливим.

Можливо, що суд був справді переконаний у вині В. М. Чорновола. Але ж суб'єктивний настрій учасників суду не може мати об'єктивної юридичної ваги і не повинен впливати на судові рішення. Вину підсудного суд зобов'язаний довести неспростовними фактами, свідченнями та іншими юридичними доказами.

Ми, присутні на судовому засіданні в справі В. М. Чорновола, побачили, що суд цього свого обов'язку не виконав. Він проводився некваліфіковано і необ'єктивно. Його вирок перебуває в разючій невідповідності до матеріалів слідства й звинувачення і скидається на особисту помсту, розправу наділені владою осіб над людиною, що по-інакшому думає і наслідуються критикувати дії окремих представників радянських установ, тобто здійснює своє конституційне право.

Ось чому ми звертаємося до Вас з проханням особисто втрутитися в справу В. М. Чорновола і не допустити ще одного грубого порушення соціалістичної законності, не допустити ще одного зловісного прецеденту. До цього нашого листа додаємо заяву В. М. Чорновола від 30. X. 1967 р. та текст його останнього слова.

*Іван Дзюба, Іван Світличний,
Надія Світлична, Ліна Костенко*

Дорогі мої люди!

ЛИСТ З МОРДОВСЬКОГО КОНЦТАБОРУ

Вячеслав Чорновіл

Дорогі мої люди! Не дивуйтеся, що я ще в повному «здравії» і можу звертатися до вас. За день до 1 Травня, коли я мав почати голодовку, мене викликано до начальника табору, який наобіцяв мені золоті гори.

Тому, що я не дуже вірю в ці обіцянки (це міг бути лише не дуже етичний прийом, щоб забезпечити спокій в таборі на 1 Травня), то я тільки відсунув строк свого «ультиматуму» на 15 днів. Побачу, як за цей час будуть реалізовані ці щедрі обіцянки і перевірю підполковницьку етику.

Від свого наміру відступати не буду, поки не доб'юся задоволення бодай основних своїх вимог. І хоч голодівка — це не лише фізичні муки від образи гідності людської — я не мав чого іншого протиставити ввічливо-холодному варварству, що навіть силкується рядитися в тогу інтелігентності.

Головна причина мого кроку — звичайно, не безпідставне позбавлення побачення, не заборона одержувати листи, не грубе ставлення (воно трапляється хіба зрідка, в основному до мене ставляться формально-вічливо), — хоч і всі ці дрібні укуси досить болючі в становищі в'язня. Головна причина — це нічим не обгрунтоване вилучення всіх документів суду й слідства: не лише зошита з систематизованим викладом всіх матеріалів моєї справи, в якому приплюскнута перелякана уява побачила аж «публіцистичний твір», а й поодинокі копії цілком офіційних судових документів (ухвали Верховного суду, моєї касації, зауважень до протоколу і т. п.).

Я повторював і повторюю: формально мене не було за що судити, до мене штучно приладнована навіть далека від конституційності свіжоспечена стаття кодексу. Факти, наведені в моїх працях, не були наклепницькими ні завідомо, ні незавідомо, а ніякого «розповсюдження» слідство не встановило. І тільки боячись правди, боячись розкриття фальшувань і підтасовок, люди, поставлені на сторожі законності, вдалися до такого беззаконного свавільного акту, як вилучення у мене матеріалів слідства і суду.

І в тюрмі, і тут, у таборі, до мене через різні канали доходять чутки, що, безсилі перед логікою фактів і аргу-

ментів, деякі ниці люди вдаються до прийому, який підлим вважали розумні люди вже дві-три тисячі років тому: замість критики поглядів опонента вдаються до паплюження його особи. Спочатку нібито виношувалася ідея виступити в пресі (здається, в тому ж таки «Перці»...) з фейлетоном про «аморальність» Чорновола. Але, очевидно, навіть із вказівного пальця лівої ноги не вдалося висмоктати чогось хоч трохи правдоподібного щодо тієї «аморальності», а може повчальним став конфуз із пасквілем на критика Івана Дзюбу.

Потім з не дуже низької офіційної трибуни було заявлено: «Ми нічого не чули про таких письменників, як Осадчий і Чорновіл». Не буду говорити про Осадчого, про нього краще скаже його ж поезія, кращим зразком якої може хіба позаздрити не один оспілкований графоман. А де і коли називав себе письменником Чорновіл? Це що — теж новомодний прийом офіційної критики: нав'язувати якісь неіснуючі ознаки, а потім самому ж спростовувати їх? Середньотрибунний оратор проте не міг сказати, що немає такого журналіста і публіциста — бо це було б брехнею. Якщо вже він зацікавився моєю особою, то міг би помітити й те, що в журнальній і газетній періодиці все ж з'явилося кілька рецензій і літературознавчих статей Чорновола, що є, коли йдеться про істину, лише частинкою його невеликого літературного доробку. А чому більшість написаного ним не побачило світу, то причину цьому треба шукати не лише у творчих можливостях автора, а може й у тих умовах, що спіткали новобранців літератури й критики в останні роки. Адже не стане ніхто відбирати звання талановитих критиків, приміром, у Івана Дзюби і Івана Світличного, що зарекомендували себе такими в першій половині 60-их років. А чи часто зустрічалися ці імена на сторінках періодики за останні три роки? То що ж, неабиякі таланти прожогом згасли і роками неспроможні створити нічого вартісного? А що було б, якби їм довелося починати свою творчість саме в ці роки? Може, сучасники про них ніколи б не почули, як не знають або мало знають навіть в літературних колах, приміром, критика й дуже талановитого поета Василя Стуса (а він такий не один).

Нарешті, мені стали відомі зовсім неймовірні речі. Нібито почалася обробка тих людей, які виступають на мій захист, добиваються мого звільнення. Одній особі будімото було заявлено приблизно таке: «А ви знаєте, кого захищаєте, за кого пишете? Адже Чорновіл заявляв, що всім комуністам і комсомольцям треба животи порозпорювати й програмою понабивати». Важко придумати щось дикіше й безглуздіше. Якщо хоч на хвилину повірити цим словам, то найперше я мусив би зробити характері собі, бо ж був комсомольцем до 28 років, був добровільним учасником будівництва двох ударних комсомольських будов і навіть працював на виборній комсомольській посаді. Серед моїх друзів і товаришів багато комсомольців і комуністів. Невже це для них кровожерливий Чорновіл придумав таку страшну кару?! І

все ж таки, здається мені, хірургічне втручання трохи іншого гатунку не завадило б.

Не шкодило б порозтинати черепи творцям таких безглуздостей, повидувати голову і долити олії. Для їхньої власної користі не зашкодило б.

Я категорично заявляю, що, всупереч всяким алогічним твердженням (як от: пишуть про нього за кордоном мельниківці — значить і він з ними одним мотузом зв'язаний), я твердо стояв і стою на позиціях соціалізму. Але соціалізму не того, що намагається регламентувати не лише дії, а й мислення індивіда. Я не уявляю собі справжнього соціалізму без загарантованих демократичних свобод, без найширшого політичного і економічного самоврядування всіх клітин державного організму, аж до найменших включно, без реального, а не паперового забезпечення прав усіх націй багатонаціональної держави.

Історична практика показує, що в соціалізмі намітилися два шляхи: той, який намагає Югославія, а зараз і Чехословаччина, та шлях Сталіна і Мао Цзе-дуна. Централізм — дуже хитка і непевна позиція, що неминуче мусить тяжіти до одного із двох шляхів, своїми хитаннями дезорієнтуючи маси і підриваючи у них віру у будь-які ідеали, крім ідеалу більше-менше забезпеченого і нейтрально-спокійного життя.

Даруйте за такий дуже поверховий виклад складних питань. Але хотілося хоч таким примітивним способом (інших я позбавлений) викласти свою суспільну позицію, щоб покласти край брудним інсинуаціям, на які, зрештою, можна було б і не звернути уваги, якби вони торкалися тільки мене особисто.

З думкою про Вас, моїх знайомих і незнайомих друзів — одностудців, з думкою про Волю, Розум і Справедливість закінчую я цей лист, щоб вернутися до гидотної дійсності, що мене оточує.

3. V. 1968 р.

Ваш Вячеслав ЧОРНОВІЛ

Публікуємо два чергові документи з України, — а) лист Н. Світличної, Л. Костенко, І. Дзюби та І. Світличного до Петра Ю. Шелеста в справі закритих судів і б) лист В. Чорновола з концентраційного табору, — тексти яких у копіях поширюються на Україні і дісталися також за кордон.

Правопис оригіналів збережений. Передрук дозволений за виразним поданням джерела.

Р е д а к ц і я

Відкритий лист до комуністичних газет

А. Т. Марченко

Відкритий лист А. Марченка широко поширений у відписах по всьому Радянському Союзу, в тому числі й на Україні. Один екземпляр такого відпису отримала також наша редакція, текст його пропонуємо нашим читачам.

Р е д а к ц і я

До газет «Руде право», «Літерарні листи» та «Праце» у Празі.

Копії: газетам «Юманіте» (Париж), «Уніта» (Рим) та «Морнінг Стар» (Лондон);
редакції радіо Бі-Бі-Сі (Лондон).

На сесії верховної ради РРФСР, яка щойно закінчилася, усі депутати зупинилися на одному питанні: на подіях у Чехо-Словаччині. Депутати однодушно висловлювалися за підтримку пленуму ЦК КПРС у цьому питанні, схвалювали так само однодушно Варшавський лист п'яťох компартій на адресу ЦК КПЧ. Вони схвалювали й підтримували всю політику партії й уряду в цьому питанні. Коли цю політику схвалюють комуністи як зразок справжньої марксо-ленінської політики у відношенні між братніми партіями, то це справа комуністів, справа їх партійного сумління.

Але тут, на сесії, цю політику однодушно схвалили депутати верховної ради РРФСР, які висловлюють думку виборців, тобто населення, переважна більшість якого, у тому числі й я, не комуністи.

Не встигли ще «Известия» з повідомленнями про роботу сесії дійти до всього населення, як уже в наступних числах почалася кампанія за підтримку рішень, прийнятих сесією, з боку «всього» населення, «всіх трудящих». Я маю в цій справі власну думку і хочу скористатися правом, ґарантованим конституцією, висловити свою думку і поставу в цьому питанні.

Я уважно (скільки це можна в нашій країні) стежу за подіями в Чехо-Словаччині і не можу спокійно й байдуже ставитися до тієї реакції, яку викликають ці події в нашій пресі. Протягом півроку наші газети намагаються дезінформувати громадську думку нашої країни і в той же час дезінформувати світову громадську думку про ставлення нашого народу до цих подій. Позицію партійного керівництва

газети подають як позицію всього населення, навіть однодушно. Варто було Брежневу наліпити на сучасний розвиток Чехо-Словаччини налічки «підступ імперіялізму», «загроза соціалізму», «наступ антисоціалістичних елементів» і т. д., — і вже вся преса, всі резолюції дружним хором підхопили ці ж самі вислови, хоч наш народ сьогодні, як і півроку тому, нічого по суті не знає про справжній стан справ у Чехо-Словаччині. Листи трудящих до газет і резолюції масових мітингів — лише повторення готових, даних «зверху» формул, а не вислів самостійного думання, побудованого на знанні конкретних фактів. І слідом за партійним керівництвом послухні голоси повторюють: «Рішуча боротьба за збереження соціалістичного ладу в Чехо-Словаччині — це завдання не лише чесько-словацьких комуністів, а й наше спільне завдання»; «Я підтримую висновки пленуму про konieczність боротьби за справу соціалізму в Чехо-Словаччині» і т. п. («Известия», ч. 168).

Автори цих листів і заяв, певно, навіть не замислилися над тим, чому рішення про боротьбу за соціалізм у Чехо-Словаччині ухвалюються пленумом ЦК КПРС; над тим, що наше звертання до «здорових сил» Чехо-Словаччини — це, можливо, звертання до антидержавних елементів, під'юджування їх до збройного виступу проти свого законного уряду; над тим, що слова «це наше завдання» можуть означати як мінімум політичний тиск на суверенну країну, а як максимум — можливість інтервенції наших військ у ЧССР. Певно, автори цих листів, схвалюючи політику ЦК КПРС, не замислилися також і над тим, що вона разюче нагадує сто разів викриту в нашій пресі політику, наприклад, США у відношенні Домініканської республіки.

Базуючись на статтях у чесько-словацькій пресі, на повідомленнях західного радіо і малочисленних фактах, що їх наводить наша преса, я думаю, що в ЧССР відбувається природний розвиток здорового суспільства: боротьба ідей і думок, свобода критики, спроба втілити на практиці декларовані ідеали соціалізму, що досі існували всюди лише у вигляді лозунгів і віддалених перспектив. Тому Варшавський лист п'ятох компартій і рішення пленуму ЦК КПРС, однодушно підтримані нашою пресою, викликали в мені обурення й сором.

Скільки у нас говорилося про те, що сам народ повинен вирішувати свою долю; так чому ж долю чехів і словаків вирішують не в Празі, а у Варшаві чи в Москві? Чому Брежнев чи Ульбріхт думають, що вони ліпше можуть оцінити обстановку в Чехо-Словаччині, ніж Дубчек, ніж самі чехи й словаки?

Я не вірю ні в мітичні змови імперіялізму проти ЧССР, ні в «наступ внутрішніх сил реакції». Я думаю, що в ці міти не вірять і самі їх вигадники. Обвинувальні формулювання вигадані для пристойности і для затуманення мозків.

Чи турбує насправді наших керівників те, що відбувається в ЧССР? По-моєму, не просто турбує, але й лякає,

але не тому, що це загроза соціалістичному розвитку і безпеці країн Варшавської співдружності, а тому, що події в ЧСРС можуть підірвати авторитет керівників цих країн і дискредитувати самі принципи й методи керівництва, що панують зараз у соціалістичному таборі.

От би вже, здавалося, що може бути жахливіше й огидніше від китайського комунізму? Наші газети щоденно викривають китайський кривавий терор, розвал господарства, теоретичні помилки КПК і т. п. Китайські керівники не лишилися в боргу. Не може бути й мови про співдружність недавніх братів — великих народів. Одначе, на жодних нарадах, на жодних пленумах ЦК КНРС не ухвалювано рішення про konieczність оборонити справу соціалізму в Китаї, не говорилося про відповідальність братніх компартій перед власними народами і народом Китаю, що вже кілька років тоне в крові. Дійсно, компартія Китаю не випустила керма влади з своїх рук: так що ж, від цього наслідки її урядування ліпші, ніж перспективи вільного, демократичного розвитку ЧСРС?

Відкрита ворожість КПК до нашої країни ліпша, ніж дружні відносини теперішнього чесько-словацького уряду? Але наші керівники не закидають китайському керівництву того, що ми визволили їх від японського мілітаризму, і не претендують на цій підставі на ролю оборонця китайського народу від внутрішньої реакції. Ми не закликаємо «здорових сил» і «вірних комуністів» у Китаї і не обіцяємо їм, «... що комуністи, усі радянські люди, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, подадуть їм всемірну допомогу і підтримку!» (М. В. Підгорний. Виступ на третій сесії верховної ради РРФСР 18 липня 1968, «Известия», ч. 168). Хоч, імовірно, китайські брати, винищені фізично, потребують цієї допомоги куди більше, ніж «вірні комуністи» в ЧСРС, де вони не лише в безпеці і на волі, але й користуються такою ж самою свободою слова, як і всі громадяни. Наші керівники посідають стосовно Китаю позицію сторонніх спостерігачів; і секретар парткому В. Прокопенко, бригадир Ахмадеев, кандидат наук Антосенков («Известия», ч. 168) однодушно не виявляють ініціативи до «всемірної» допомоги китайському народові. Невже кривавий терор, розв'язаний ЦК КПК проти власного народу, менше закликає до колективної відповідальности, ніж принципово мирний розвиток демократії в Чехо-Словащині? Як пояснити таку суперечну реакцію?

Поперше, по-моєму, справа в тому, що з Китаєм ми не зважуємося розмовляти з позицій сили, а з Чехо-Словащиною — за звичкою — дозволяємо собі начальницьке осмикування.

Не менш важливе те, що внутрішня політика Китаю, не зважаючи на її ворожість у відношенні до КНРС, не підтримує, а скорше зміцнює позиції ЦК КНРС всередині своєї країни: «У Китаї відбуваються публічні страсти, — а в нас ні!» — втішається наша преса (див «Відповідь читачеві» Чаковського в «Литературной газете»). Порівняно з режимом у Китаї наш режим — не терор, а всього лише затиск, майже

ліберальний, майже як у 19 столітті. А от як Чехо-Словаччина дійсно зуміє організувати в себе демократичний соціалізм — тоді либонь не буде виправдань відсутності демократичних свобод у нашій країні, тоді, чого доброго, і наші робітники, інтелігенція захочуть свободи слова на практиці, а не на папері.

От про це по-справжньому й говориться у Варшавському листі — «не можемо допустити», а зовсім не про мітичну загрозу соціалізму в Чехо-Словаччині.

Наші керівники затурбувалися за «вірних комуністів», на яких нібито звели наклеп, піддали «моральному терорю» чесько-словацькі антисоціалісти, що захопили в свої руки засоби пропаганди (можна подумати, що в Празі відбулося збройне захоплення пошти, телеграфу і радіо). Чомусь то забувають при цьому відзначити, що ці комуністи самі мають можливість публічно виступити з спростуваннями наклепів. Правда, виправдання, наприклад, д-ра Урвалека, колишнього голови Верховного суду ЧССР, звучать непереконливо, але до чого тут антисоціалісти? Він сказав усе, що хотів і що міг сказати. Зрозуміле, чому наші керівники поспішають заступитися за таких, як Урвалек чи Новотний: прецедент особистої відповідальності партійних і державних діячів перед народом небезпечний і заразливий. А що як і нашим доведеться звітувати за діяння, які сором'язливо називають «помилками», «перегинами» або ще м'яко й туманно — «пережитими труднощами героїчного минулого» (коли мова йде про мільйони несправедливо засуджених і вбитих, про тортури в катівнях КГБ, про оголошення ворогами цілих народів, про розвал сільського господарства країни і тому подібні дрібниці).

Сьогодні чехи і словаки питають Урвалека й Новотного — а завтра, дивись, наш багатонаціональний народ запитає самого Брежнєва: «А що ви робили до... 1958 року», і вияснення цього тимчасово усуне його від посади, яку він займає...

У Варшавському листі до КПЧ п'ять партій ультимативно пропонують використати для боротьби з «антисоціалістичними» силами всі засоби, що є в арсеналі соціалістичних держав. Шкода лише, що братні партії не уточнили, не конкретизували, які то засоби: Колима? Норильськ? Гунвейбіни? «Відкриті» суди? Політичні концтабори й тюрми? Чи тільки й усього, що звичайна цензура, розправи без суду на зрок звільнення з роботи?

І при становичі, що склалося, ми ще ображаємося, що в Чехо-Словаччині зажадали вивести радянські війська з її території! Таж після наших заяв і резолюцій наші військові частини на території ЧССР — це вже не війська союзної держави, а загроза суверенітетові країни.

У цьому своєму листі я хочу висловити тільки своє власне ставлення до подій, що відрізняється від «єдинодушної» підтримки рішень пленуму ЦК КПРС. Газетна кампанія в останні тижні викликає в мене побоювання: чи не є вона

підготовою до інтервенції під будь-яким приводом, який при-
трапиться чи буде створений штучно.

Авторам листів, учасникам мітингів і зборів за підтрим-
ку політики ЦК КПРС мені хотілося б нагадати, що всі так
звані «помилки» й «перегини» в історії нашої країни відбу-
валися під бурхливі, довготривалі оплески, що переходили в
овації, під вигуки однодушного схвалення наших високосві-
домих громадян. Послуж, як виявилось, найцінніша громадсь-
ка чеснота.

І ще мені хотілося б нагадати про давніші історичні
події: як доблесна російська армія, звільнивши народи Євро-
пи від Наполеона, так само доблесно утопила в крові польське
повстання. Тоді російський герой війни 1812 року Давидов
більше пишався своїми подвигами в розправі над польськи-
ми патріотами, ніж своїми подвигами у вітчизняній війні.

Мені соромно за свою країну, яка знову виступає в
ролі жандарма Європи.

Мені було б соромно і за мій народ, якби я вірив, що
він дійсно однодушно підтримує політику ЦК КПРС і уряду
у справі Чехо-Словаччини. Але я певен, що насправді це не
так, що мій лист — не єдиний, що такі листи не публікую-
ться у нас. Однодушність наших громадян і в цьому випад-
кові фікція, творена штучно, шляхом порушення тієї самої
свободи слова, яка здійснюється в ЧССР.

Але якби я опинився сам-один з цією своєю думкою,
я й тоді не відмовився б від неї. Тому що її підказало мое
сумління. А сумління, по-моєму, певніше, ніж лінія ЦК, що
зазнає безнастанних перегинів, і ніж рішення різних сесій,
що ухвалюються у відповідності з коливаннями цієї генера-
льної лінії.

Прошу прийняти мою пошану й співчуття до процесу
демократизації у вашій країні.

А. Т. Марченко

*СРСР, м. Александров Владимирської обл.,
вул. Новинська 27.*

22 липня 1968

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

У наступі на молоде покоління

В усіх школах Української РСР (як також і по всьому СРСР) — в початкових, середніх загальноосвітніх та спеціальних, професійно-технічних і в університетах та інших вищих учбових закладах — 2 вересня почався цьогорічний шкільний рік. У зв'язку з цим радянські недільні газети від 1 вересня опублікували штамповані передові статті з тим самим шаблоново-пропагандистським змістом. До речі, так було й у попередні роки — і за Сталіна, і за Хрущова, і тепер за Брежнєва-Підгорного-Косигіна. Якщо взяти, наприклад, передові газет «Радянська Україна», «Робітнича газета», «Сільські вісті» чи «Молодь України», то на підставі цих матеріалів уже можна б написати сатиру про радянську «публіцистику нового типу» чи про «найпередовішу в світі» журналістику.

Але не про це буде мова в цьому огляді.

З новим шкільним роком далі посилилася в керівних колах компартії України «турбота про підростаюче покоління», і ця турбота «залишається в центрі уваги партії» — як це відразу в першому реченні своєї доповіді ствердив другий секретар ЦК КПУ Олександр П. Ляшко на пленумі ЦК, що мав місце в Києві 24 вересня. Ця «турбота партії» не безпідставно проявляється також і в двох вересневих виступах Петра Ю. Шелеста перед молоддю, і в «Постанові» згаданого пленуму «про подальше поліпшення партійного керівництва комсомольськими організаціями України», і в безліччі газетних статей, написаних з цих приводів, а зокрема в

ювілейній статті Федора Д. Овчаренка, опублікованій у журналі «Дніпро» (ч. 10, за жовтень 1968, стор. 2—14), так би мовити, напередодні 50-річчя з дня заснування комсомолу.

*

Отож 2 вересня почалися виклади в Київському державному університеті (КДУ), і вже наступного дня Шелест у товаристві «відповідальних працівників апарату ЦК КПУ» подався в університет, де «відбулася його зустріч з колективом університету» — тобто з студентами, аспірантами, асистентами та професорами. Фактично на такій зустрічі повинен би виступити міністер вищої та середньої спеціальної освіти Юрій М. Даденков. Але він тільки кандидат у члени ЦК КПУ, тобто один з багатьох партійних підручних Шелеста. Справа ж вимагала якнайавторитетнішого голосу.

На зустрічі Петро Юхимович виступив з промовою, текст якої досі не був опублікований: київська преса задовольнилася досить широким повідомленням РАТАУ, де викладено зміст Шелестової промови. Але чому публікувати цей текст? П'ять днів пізніше (8 вересня) Шелест знову промовляв на молодіжному форумі — на «мітингу з приводу закінчення IV Всесоюзного зльоту учасників походу комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової та трудової слави» (яке ж «коротке та стисле» окреслення цього «зльоту»!). Повний текст цього виступу надрукувала вся київська преса від 10 вересня, в

тому числі також і «Література на Україна». Останній факт зокрема доводить, що цьому виступові приписується важливе значення.

Важко навіть припускати, щоб за такий короткий час Шелест (або апарат ЦК) міг підготувати аж дві доповіді з тієї самої теми. Фактично йдеться про два варіанти однієї промови, при чому могли бути пересунені тільки «окремі наголоси» на те чи те питання.

Заки виступити перед «колективом університету» Шелест провів наради в партійному та комсомольському комітетах КДУ, де «висловив ряд пропозицій, спрямованих на поліпшення навчання та виховання студентської молоді». Справді цікаво було б детально довідатися про ці «пропозиції», бо вони вказували б на те, що нуртує в колах студентської молоді. А такою недискретною підрадянська преса бути не може. Сказано тільки, що студентів треба «виховувати в дусі полум'яного патріотизму (якого — «радянського» чи українського? — В. П. С.), пролетарського інтернаціоналізму, непримирнености до будь-яких проявів ворожої ідеології». Впадає в очі, що в цьому контексті пропущено «дружбу народів». Як виходить з повідомлення РАТАУ, цим пропозиціям та вимогам притакнули ректор КДУ, член АН УРСР проф. Іван Т. Швець, та секретар парткомітету, членкореспондент АН УРСР проф. Анатолій А. Чухно.

Не споритимемо (бож не можна) щодо «поставлення ряду завдань у справі підвищення якости підготовки молодих спеціалістів». Україна таких спеціалістів потребує сьогодні більше, ніж колинебудь. Однак відкритим залишається питання: чи ці спеціалісти працюватимуть на користь української науки та культури, економіки та промисловости, національно-

го та державного будівництва, а чи не будуть вони заслані «шляхом міжреспубліканського обміну кадрів» поза межі Української РСР?

У виступі Шелеста є таке речення («РУ» від 4. 9.):

«Слід взятися за підготовку нових, відповідних сучасному науковому і технічному рівню, підручників і, перш за все, українською мовою» (підкреслення наше — В. П. С.).

Не робім собі жодних ілюзій щодо вагомости цього речення. Радше треба припускати, що воно належить до категорії більшовицького оковамилювання або, спокійніше та об'єктивніше окресливши, до категорії словного заспокоєння вимог української студіюючої молоді та шумувань серед теперішнього молодого покоління на Україні в цілому. Інше питання, чи вимоглива молодь задовольниться таким одним заспокоювальним реченням і чи вона не вимагатиме далі наявних, конкретних фактів. Ставимо питання: скільки таких університетських підручників випустять видавництва УРСР за цей шкільний рік і на порозі чергового шкільного року? Треба ж вірити фактам, а не пустослівним обіцянкам. Шелест робив обіцянки подібного роду два роки тому — на з'їзді письменників України. Наслідки цих обіцянок бачили слухачі в актовій залі Київського університету 3 вересня.

Шелест говорив, що «тривогу викликає недбале ставлення окремих студентів до навчання». Справді, є чим тривожитися. Але йому аж ніяк не йдеться про навчання фахово — про фахові студії з ділянок, обра-них самими студентами, чи з ділянок, до яких їх допущено шляхом «вступних екзаменів». Бо в дальших реченнях він виразно з'ясовує, про яку «недбальсть» іде мова: «Підготова спеціалістів — не тільки про-

цес викладання, але й разом з тим ідейного формування марксистсько-ленінського світогляду молодого покоління... Від політичної зрілості спеціалістів багато в чому залежатиме здійснення накреслень партії».

Не треба пояснювати, що російські великодержавні шовіністи розуміють під поняттям «марксизм-ленінізм» (вони ж єдині інтерпретатори цього питання!) і якими критеріями визначається т. зв. «політична зрілість» підрадянського громадянина. Вистачить навіть у вузькому колі товаришів вказати на «ножиці» між теорією і дійсністю, між паперовою конституцією і політичною практикою, як це стає «прикладом» політичної «незрілості» чи «несвійкості». Бо тільки мовчанням, беззастережним схвалюванням, притакуванням та послухом здійснюються «накреслення партії». Зачасте посилення на Маркса чи Леніна (зокрема на ті цитати, якими теперішній курс політбюро ЦК КПРС викривається як великодержавний шовінізм російських держиморд) — це, в тлумаченні Шелестів, «відхід від... марксизму-ленінізму», який «веде до серйозних політичних помилок і навіть авантюр» (цитата із Шелестової промови 8 вересня).

Цікаво, кого має на увазі Шелест? З дальшого виходило б, що мова йде тільки про «події останнього часу в Чехо-Словацьчині», які «наочно показують, до чого приводить, коли контрреволюційні антисоціалістичні елементи намагаються захопити ключові позиції в партії і державі». Не помиляємося, коли скажемо, що про ЧССР мовиться, а про можливу ситуацію на Україні в майбутньому, мабуть, думається.

У виступі в КДУ Шелест ствердив, що «рівень вузівських партійних організацій, окремих викладачів вузів іноді

ще не повністю відповідає вимогам часу», і що «серед частини вузівської молоді проявляються утриманські настрої, пасивне ставлення до громадського життя».

Треба звернути увагу на окреслення «іноді» та «частинна». Нормальною мовою переказавши, це означає часто, а в другому випадку — велика кількість. Цього роду «евфемізми» завжди були й є притаманні більшовицьким верховодам. Треба б також уточнити окреслення «громадське життя»: фактично йдеться про пренудні партійні агітпропагандистські влаштування — доповіді, лекції, «семінари з політосвіти» тощо. Університетські партійні організації будуть перш за все навантажені ще більшими завданнями: ще точніше контролювати життя студентів, «поліпшити організацію їх дозвілля». Останнє дослівно запозичене з гітлерівсько-нацистської системи «Крафт дурх Фройде».

*

У мітинговій промові від 8 вересня Шелест закликав комсомольців «продовжувати справу Жовтня»; говорив про «революційну спадковість» та про «перейняття ленінської естафети»; згадав, що «в країні збудовано соціалізм» (ні словечком не натякнувши на «розгорнуте будівництво комунізму»). Ці всі «успіхи» ніби «викликають злобу та розгубленість у наших класових ворогів». На цьому місці він перейшов до «подій останнього часу в Чехо-Словацьчині», мовляв, «імперіялізм старанно шукає вразливі місця... щоб підірвати єдність соціалістичної співдружності».

Для діялєктика російського імперіялізму все шумування серед молодого покоління (в тому числі також і серед комсомольської маси) зумовлене виключ-

но «підривними діями імперіалізму», який «передусім розраховує на політичну незрілість» та «недосвідченість молоді». Цим «підривним діям» Шелест заповів нещадну боротьбу і висловив недвозначну погрозу, що КПРС «присікатиме контрреволюційні й антисоціалістичні прояви, де б вони не проявлялися» («Літературна Україна» та «Радянська Україна» від 10 вересня). Формально з контексту виходить, що погроза стосується партнерів т. зв. «соціалістичної співдружності», тобто держав і народів, що є «учасниками» Варшавського договору та Ради економічної взаємодопомоги (відомої також під назвою «Комекон»); фактично вона, ця погроза, виражено адресована також і підрадянським союзним республікам. А висловлена на молодіжному форумі, вона також адресована «політично незрілій та недосвідченій і нестійкій» (ужиймо Шелестів та агітпропагандистський евфемізм) «частині» молоді української інтелігенції та молоді взагалі, яка ставить відповідні вимоги на адресу уряду УРСР та ЦК КПУ. Ці вимоги — політична рівноправність українського народу, виконання конституційних прав, рівноправність рідної мови — Шелест збуває дискримінаційним окресленням: «контрреволюційні й антисоціалістичні прояви».

Зате він ставить цій молоді (не тільки її комсомольсько-функціонерській меншості, тобто справжній її частині) «вимогу високої політичної пильності, організованості, зібраності, підтягнутості, дисциплінованості, активної участі в зміцненні економічної та оборонної могутності нашої держави» (тобто російсько-імперіального СРСР).

До речі, саме так промовляли Адольф Гітлер та Бальдур фон Шірах до німецької молоді,

якій ставили дослівно ті самі вимоги.

*

У день Шелестового виступу на згаданому комсомольському мітингу київський офіціоз «Радянська Україна» надрукував передову п. н. «Ідейна зрілість студента». Передова — це дещо запізнений коментар до відповідин Шелеста в Київському університеті. Але не тільки коментар. Передову можна і треба оцінювати як офіційні настанови ради міністрів УРСР та ЦК КПУ (органом яких є «РУ») для студентів усіх вищих учбових закладів УРСР на поточний шкільний 1968-69 рік.

У ритуально-шаблону вступі сказано з сахариново-солодкавим піднесенням, що радянське суспільство — «найосвіченіше суспільство Землі» (тобто нашої планети) і що, мовляв, сама «буржуазна преса змушена визнати, що сучасне західне суспільство... — „скупчення невігласів“», якщо мова про західню студентську молодь.

Ясно, що в передовій того роду і з такою чітко визначеною «публіцистикою» швидко треба перейти до питання «різкого загострення ідеологічної боротьби» в міжнародному масштабі, яке «вимагає рішуче посилити комуністичне виховання працюючих, особливо молоді, і зокрема студентської». Далі пережовується те, що сказав Шелест в університеті про «накреслення партії» про майбутніх спеціалістів з «політичною зрілістю». Партійний офіціоз досить штучно хвилюється, що ці спеціалісти «слабо готуються до політичної роботи... не завжди вміють вести наступальну боротьбу проти ворожої ідеології, яка наклепами та дезінформацією намагається ідейно розкласти молодого нашого сучасника».

У цьому визнанні газети чи не найчіткіше з'ясована вся безвихідність та безпомічність «політнавчання» студіюючої молоді. Отож треба шукати винуватих у «деяких» обкомах, міськкомах та райкомах партії, які «ще недостатньо підвищують відповідальність комуністів, усіх викладачів за результати комуністичного виховання студентів». Винні — не безплідні та беззмістовні лекції, семінари з «політосвіти», а викладачі та їхні місцеві партійні зверхники. Але не тільки там треба шукати винуватців: вони є також у різних фахових міністерствах, яким підлягають окремі вищі учбові заклади (вузи). Наприклад, міністерство сільського господарства «самоусунолося від контролю» підлеглих йому вузів. Взагалі міністерства «не аналізують стан ідейно-виховної роботи в учбових закладах».

Весь тон передової «РУ» настроений на «зміцнення керівництва» (тобто затіснення контролю) партійних та комсомольських організацій цілістю студентського життя в університетах та інших навчальних інститутах, бо дотеперішній «рівень роботи з студентською молоддю ще не завжди відповідає високим вимогам дня». Отож «комуністичне виховання студентів має бути завжди в полі зору партійних комітетів», першочерговим завданням яких є «боротися з проникуванням в їх середовище ворожих впливів».

Сказано дуже ясно й цілком недвозначно. Вся так звана ідеологічна робота змобілізована у наступ на молоде покоління, на «багаторадійну зміну» партії, і зокрема на студентську молодь. А, може, це тільки одна з чергових «кампанійщин» тоталістського режиму, якими така багата історія цього режиму? Не виключене, що все закінчиться таки «кампанійщиною». Однак «всі знаки на небі» показують,

що режим рішеним посилити тиск на молодь тим більше, що більшість цієї молоді ставить дуже високі та всебічні вимоги.

Є ще одне речення в передовій, що насторожує читача: «Молода людина мусить бути готова... працювати там, де вона потрібніша». Це, з одного боку, погроза на адресу тих студентів, серед яких «проявляються утриманські настрої» та «пасивне ставлення до громадського життя». Їх висилатимуть «порядком міжреспубліканського обміну кадрами» на працю поза межі їхніх національних республік так, як це й досі роблено з неросійськими спеціалістами. А, з другого боку, це — засіб виховувати «політично зрілих спеціалістів», вірних режимові, і всіляких безпринципних конформістів.

*

Вересневий (1968) пленум ЦК Компартії України та його постанови можуть послужити аргументом, що таки не йдеться про якусь чергову режимову «кампанійщину», а про серйозні турботи партії з приводу постави молоді (в тому числі також і комсомольської) до політики КПРС на теперішньому етапі. Про це говорить склад пленуму, учасниками якого, крім членів та кандидатів ЦК КПУ, були «голови облвиконкомів, керівники республіканських організацій та відомств, перші секретарі обкомів ЛКСМУ (комсомолу України — В. П. С.) і секретарі комсомольських організацій ряду промислових підприємств, колгоспів, радгоспів та вузів».

Як уже згадано, з доповіддю виступив Ляшко (післявоєнний пришедець з Ростовщини на Україну) — тепер другий секретар ЦК КПУ, відповідальний за всю партійно-організаційну роботу в УРСР. У т. зв. дискусії взяло участь 16 осіб, у

тому числі 4 перші секретарі обкомів КПУ, 2 перші секретарі обкомів комсомолу (з Волині — З. С. Ковальчук), недавно призначений на місце Юрія Н. Ельченка перший секретар ЦК комсомолу України О. С. Капто і два секретарі первинних вузівських комітетів — згаданий вище проф. А. А. Чужно (парткомітет Київського державного університету) та М. В. Романенчук (комсомольський комітет Львівського політехнічного інституту). Прізвища та посади двох останніх «дискутантів» можуть служити як доказ, що «в центрі уваги компартії» є передусім студентські справи в Києві та Львові; прізвище ж Ковальчука говорить про «волинські турботи».

Ляшкова доповідь у цілому присвячена «зміцненню керівництва» (повторюю — зміцнення контролю) партії комсомолом і комсомолу всією студіюючою молоддю.

Ось декілька цитат з його доповіді саме про це питання:

«Виконуючи рішення ХХІІІ з'їзду КПРС, партійні комітети... конкретніше стали здійснювати керівництво комсомольськими організаціями... Однак деякі парткомітети ще допускають істотні недоліки в цьому керівництві... мало дбають про правильний добір кадрів... Частина комсомольців не бере участі в громадському житті». (Знову маємо «евфемізми» — «деякі», «частина»!)

«Після ХХІІІ з'їзду КПРС кількість комуністів (тобто партійців — В. П. С.), обраних до складу виборних комсомольських органів республіки (УРСР — В. П. С.), значно зросла. Тепер усі перші секретарі обкомів, міськомів і райкомів комсомолу є комуністами. Майже половину секретарів первинних комсомольських організацій... становлять члени і кандидати на членів КПРС».

Отож контроль партії над комсомолом комплексний!

Ляшко зовсім не закриває цього контролю, бо виразно каже:

«Керувати комсомольськими організаціями — це значить систематично контролювати їх роботу».

Не зважаючи на цей комплексний контроль, «у доборі кадрів є ще чимало недоліків», «збори первинних організацій комсомолу нерідко готуються наспіх... питання на них обговорюються не актуальні, не цікаві для молоді». У цих твердженнях помітна відсутність «евфемізмів», і речі названі тут по імені. Ляшко йде навіть трохи далі, коли каже, що «останнім часом дещо поліпшилася робота щодо відбору в партію активної частини молоді». З цього виходить, що велика частина комсомольців, досягнувши відповідного віку, в партію не вступає. Іншими словами, ця частина комсомольців трактує своє перебування в комсомолі як трамплін у професійній кар'єрі. «Тепер комсомольці, — каже Ляшко, — складають третину серед усіх прийнятих кандидатів на членів КПРС». На нашу оцінку, ця «третина» не надто велика кількість. Шелестам, Ляшкам та Каптам на Україні є над чим замислитися. А далі — як брати молоді, і насамперед комсомольській, участь у «громадському житті», коли воно для неї таке не цікаве? Про цю нецікавість дбають виступи в стилі Ляшковому і все те, що він «пропонує» для «покращення».

Після обговорення т. зв. організаторських питань, Ляшко перейшов до питання, як приєднати молодь до «накреслень партії» і до режиму. Його пропозиції та примани не такі вже великі і значні:

«Молодь становить велику частину робітничої класи, технічної інтелігенції... На підприємствах, будовах і транспорті в УРСР трудиться майже 900 тисяч комсомольців (у тому чи-

слі, як довідуємося із статті Ф. Овчаренка, 150 тисяч спеціалістів — В. П. С.)... Отож треба ширше залучати молодих робітників та спеціалістів до складання й обговорення плянів... Залучення молоді до вирішення державних і громадських справ підвищує її відповідальність».

Можемо спокійно заложитися, що на цих обіцянках та примахах так і закінчиться.

Чому? Відповідь на це дає розділ Ляшкової «пленумської» доповіді, присвячений псевдонімові: «ідеологічний наступ імперіялізму». Під цим псевдонімом заховані протиріччя між молодим і старшим поколінням радянського суспільства, між комсомольцями і партійними комуністами. Все шумування серед молодого покоління, прояви його національного та соціального незадоволення визначаються офіційною агітпропагандистською термінологією як «ідеологічна диверсія імперіялістів», спрямована «перш за все на те, щоб отруїти свідомість підростаючого покоління». У цей тон ударив самозрозуміло також і Олександр Ляшко:

«Квітневий (1968) пленум ЦК КПРС підкреслив, що на Заході створено величезний апарат антикомуністичної пропаганди... щоб опорочити марксистсько-ленінську ідеологію, послабити єдність соціалістичних країн та міжнародного комуністичного руху, підірвати соціалістичне суспільство зсередини...» Для цього «використовуються різні ревізійні та націоналістичні елементи».

«Значне місце в ідеологічних підступах імперіялістів... займають спроби оживити націоналістичні погляди... У цьому імперіялістам вірно служать їх жалюгідні лакеї — українські буржуазні націоналісти...»

Ляшко та йому подібні на Україні, мабуть, бачать, що це все є тільки спрощенням проблеми і брутальним спотворенням прагнень молодого покоління на

Україні, але вони тримаються діалектичного принципу, що «кількість переходить у якість», тобто — чим частіше та наполегливіше повторяти брехню, вона може перейти у «півправду», а то й у «діалектичну правду». Крім цього, він пропонує та вимагає «дальшого посилення ідейного загартування молоді, виховання в неї високої клясової свідомости, непримиренности до будь-яких проявів буржуазної ідеології». Для цього «особливе значення має індивідуальна робота з молоддю». Чи цю «індивідуальну роботу» проводитимуть також «компетентні» державні органи — таємні та офіційні «відповідальні» працівники органів державної безпеки, різноманітні кагебісти? Дотеперішня практика дає вистачальну відповідь на це питання.

У доповіді згадано двома реченнями також атеїзм:

«Важливим завданням партійних і комсомольських організацій є атеїстичне виховання молоді. При цьому треба звернути особливу увагу на впровадження в життя і побут працюючих нових радянських звичаїв та обрядів».

Не обминено «великої ролі у вихованні підростаючого покоління», яка належить культурно-освітнім закладам, пресі, радію, телебаченню, творчим спілкам та мистецьким закладам, які тепер зобов'язані «подолати наявні недоліки в їхній роботі» над цим вихованням. Те саме стосується всіх учбових закладів «республіки», мовляв, «у школах, вузах, технікумах та училищах професійно-технічної освіти навчається близько 10,5 мільйона молоді».

Ляшко також побоюється, що «партійні накреслення» щодо виховання молоді можуть, як звичайно буває в СРСР, закінчитися черговою «кампанійщиною». Ось одне з кінцевих речень його доповіді, яке, до речі,

могло б послужити як мотто цього огляду:

«Необхідно добиватися, щоб кожна партійна організація на підприємстві, в колгоспі, радгоспі, учбовому закладі не по-кампанійськи, а повсякденно, серйозно займалася роботою серед молоді, подавала необхідну допомогу комсомольській організації».

На закінчення цього огляду-коментаря треба обов'язково подати, що Ляшко ні одного разу не вжив окреслення «Українська РСР» чи «УРСР», заступивши його «узагальноючим» окресленням «республіка»; як-що мова йшла про партійні організації на Україні та їхнє членство, він послідовно вживав окреслення «КПРС» (замість «КПУ»). Цими обминаннями він тільки наголосив фактичну дійсність і з'ясував справжнє, об'єктивне становище.

*

Постанови вересневого пленуму ЦК КПУ, опубліковані в київських газетах від 26 вересня, є тільки парафразуючим відгомном Ляшкової доповіді. У тоталістських монопартійних системах інакше й бути не може, бо й «дискусія» на пленумах того роду є більше чи менше невибагливою парафразою стосовної доповіді.

Тут мова і про те, що «комуністична партія постійно дбає про революційну (? — В. П. С.) наступність поколінь», і про «посилення непримиренности до буржуазної ідеології», і про «недоліки у виховній роботі» (а) «частина комсомольців проявляє пасивність та байдужість»; б) «недостатньо вироблюється в них клясовий підхід до явищ і подій сучасности»).

Зате дуже чітко сказано: «Істотні упущення мають місце в керівництві комсомольськими організаціями в учбових закладах... Викладання суспільних дисциплін не завжди пов'язу-

ється з завданнями комуністичного будівництва та ідеологічної роботи партії на сучасному етапі».

Пленум схвалив такі постанови:

1) поліпшити керівництво комсомольськими організаціями, при чому належить «всебічно враховувати настрої, запити, політичну та освітню підготовку молоді»;

2) подбати, «щоб усі комсомольці активно виконували дані їм доручення»; «посилити роботу щодо прийняття до лав комсомолу молодих робітників» (виходить, що робітники обминають ці «лави»);

3) «поліпшити роботу щодо добору кадрів»... «змцнювати партійне ядро (тобто партійний контроль — В. П. С.) в комсомолі», «не допускати частої заміни керівних комсомольських кадрів»;

4) «рішуче викривати підступні дії імперіялізму, вести непримиренну боротьбу проти буржуазної ідеології»;

5) посилити виховання «в дусі дружби народів»;

6) «активніше залучати» молодь «до управління виробництвом і промадськими справами»;

7) «активніше вести боротьбу проти пережитків минулого в побуті і поведінці окремої частини молодих людей»;

8) «більш предметно здійснювати» контроль над газетами і журналами;

9) змцнити контроль над комсомольськими організаціями у високих школах;

10) суворо контролювати (в постанові: «дбайливо виховувати») молодих письменників, композиторів, художників, акторів, кіномистців.

Здається, що було б, мабуть, краще передрукувати текст постанови в цілому, щоб читач мав уявлення, як на Україні організується компартією всецілий наступ на українське молоде покоління.

Передова «Радянської України» від 27 вересня п. н. «Сила комсомолу — в партійному керівництві» (що нормальною мовою означає, що ця «сила» залежить від контролю партії) до слівно є тільки «публіцистичним» пережовуванням окремих пунктів постанов. Тому не доцільно її окремо якось коментувати, бо довелося б робити нудні та не цікаві повторення.

*

Окремої уваги заслуговує згадана на початку огляду стаття Федора Д. Овчаренка, — на-

слідника Скаби на посаді секретаря ЦК КПУ, — який «відає ідеологічними питаннями» та «ідеологічною роботою» на терені УРСР. І не тільки окремої уваги, але також і окремого огляду-коментаря. В основному його стаття витримана і щодо змісту, і щодо форми в стилі тут коментованих Шелестових виступів, доповіді Ляшка та передових у київських газетах. У той спосіб дуже «предметно» зберігається «єдність» думок та поглядів у ситуації, коли «відсутня клясова база» для різноманітності процесів мислення.

В. П. Стахів

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилoся
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний план відродження єдиної і неділимої Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіялістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіялізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Ass'n. Inc.

875 West End Ave.

New York, N. Y. 10025, U.S.A.

Зміст:

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Пабльо Неруда*. Верхи Мачу Пічу.
- 17 *Юрій Тарнавський*. Без Еспанії.
- 27 *Патриція Килина*. Рожеві міста.
- 33 *Михайло Нечитайло-Андрієнко*. Перехрестя.
- 51 *Євген Гуцало*. Хомкові радощі й печалі.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 62 *Мирослав Прокоп*. Лекція чехо-словацької революції.
Рік студентської революції:
- 75 *Кирило Митрович*. Оспорювання — нова площина суспільних відносин.
- 81 *Катерина Горбач*. Студентський бунт у Німеччині.
- 86 *Марта Богачевська*. Москва — Нью-Йорк.
- 94 *Геліос Мартін*. Студентська боротьба в Еспанії.
- 101 *Євген Врецьона*. Інформація чи маніпуляція?

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 108 Першому секретареві ЦК КПУ П. Ю. Шелестові (*Іван Дзюба, Іван Світличний, Надія Світлична, Ліна Костенко*).
- 111 *Вячеслав Чорновіл*. Дорогі мої люди!
- 114 *А. Т. Марченко*. Відкритий лист до комуністичних газет.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 119 У наступі на молоде покоління (*В. П. Стахів*).

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі працівники нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel-Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Bachtelstr. 23
8400 Winterthur

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Дарувати справляє приємність!

Дорогі покупці!

Посилайте подарунки до СРСР
з наперед оплаченим митом!

Митні тарифи й умови висилки
залишаються ті ж самі, що й досі.

У нас можете замовити також
подарунки з радянських товарів.
Радо стоїмо до Вашої диспозиції.

LINDEX GmbH & Co. KG.

8 München 27

Rauchstr. 5

Tel.: 48 16 27, 48 13 75, 48 20 38

Telex: 05-23173

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Додаткові кошти переслання нашого журналу летунською поштою до
Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

І в а н Д з ю б а

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?

«У цій праці Іван Дзюба охопив цілий ряд проблем, актуальних для української нації як збірного організму та для української людини як індивідуальності — в умовах радянської дійсності. Від появи твору С. Мазлаха і В. Шахрая „До хвилі” (1919 року) не було визначної студії, написаної радянським українцем, в якій з такою силою, ясно, незаперечно і сміливо була б з’ясована справа України і становище української ідеї, як це зроблено в творі Івана Дзюби. На покриття разючого браку серйозних монографій українською мовою на тему національного питання в СРСР за останніх три десятиліття його праця справді — винятковий крок у новітніх спробах дослідити це питання і важливий вклад у розвиток української політичної думки взагалі. Вона являє собою також своєрідний докір новій українській еміграції, що протягом 20-літнього перебування за кордоном у відносно вільних умовах не спромоглася дати працю подібної сили і вартості. Її цінність відтінюється обставиною, що її написано в Києві, в умовах радянської дійсності шістдесятих років».

(З вступного слова Степана Олійника)

Книжка має 264 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

Канада і США:	в м'якій оправі 4.50 дол. в твердій оправі 5.50 дол.
Англія:	в м'якій оправі 1-18-4 ф. ш. в твердій оправі 2-6-10 ф. ш.
Австралія:	в м'якій оправі 4.— дол. в твердій оправі 4.90 дол.
Німеччина:	в м'якій оправі 18.— нм в твердій оправі 22.— нм
Франція:	в м'якій оправі 22.50 ф. фр. в твердій оправі 27.50 ф. фр.

в усіх інших країнах рівновартість в долярах.

Просимо замовляти книжку в усіх українських книгарнях або безпосередньо у видавництві «Сучасність».